

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 3, Sayı: 8, Haziran 2017, s. 281-304

Arş. Gör. Fikret YILMAZ

Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, fikretyilmaz@gazi.edu.tr

JOHN LOCKE'UN TOLERANS ANLAYIŞINA BİR ELEŞTİRİ

Özet

John Locke (1632- 1704), Liberalizmin babası ve aynı zamanda siyasal düşünce tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Liberalizm'in tarihi Locke'dan çok öncesinde dayanmasına karşın Locke'u bu akımın en önemli şahsiyeti kılan şey, onun " düşünce akımlarını tutarlı bir biçimde" ele almasıdır. Locke, herkesin kendi inancını özgür bir biçimde yaşaması gerektiğini düşünür. O, herhangi bir dini inanca sahip olan herkesin inancını hiçbir baskıya maruz kalmadan yaşayabilmesi gerektiğine inanır. Locke'un yaşadığı dönem itibariyle İngiltere'de muhalif ya da aykırı inançlara yönelik baskı her ne kadar önceki dönemlere göre azalmış olsa da o, toleransa ilişkin düşünceleriyle hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde büyük bir etki bırakmış nadir şahsiyetlerden biridir. Ancak onun Katoliklere ve Ateistlere tolerans gösterilmemesi gerektiğine ilişkin düşüncesi, bütün insanlara dini tolerans gösterilmesinin zorunluluk olduğuna ait düşüncesiyle bağdaşmamaktadır. Dini tolerans hakkının bütün insanlara verilmemesi gerektiğini savunan bir düşünür olarak Locke, kanaatimizce, kendi düşünceleriyle çelişmektedir. Yazımız, Locke'un tolerans anlayışına bir eleştiri niteliği taşımaktadır. Locke'un toleransa ilişkin düşüncelerinin kendi içerisinde tutarsız olduğunu düşünmekteyiz. Amacımız, bir yandan onun tolerans anlayışını sunmak öte taraftan düşüncelerindeki çelişkileri dile getirip sonunda çözüm sunmaya çalışmaktır.

Anahtar kelimeler: John Locke, Tolerans, Hoşgörü, Tolerans Üzerine Bir Mektup

A CRITIQUE OF JOHN LOCKE'S UNDERSTANDING OF TOLERANCE

Abstract

John Locke (1632-1704) is the father of liberalism and at the same time one of the most prominent personalities of history of political thought. Despite the fact that

liberalism dates back long before Locke, what makes Locke the most important figure of this movement is his "handling of thought currents in a consistent way". Locke accepts that everyone should live their own belief in a free way. Locke believes that anyone having any religious belief can live in accordance with his belief. Although oppression against oppositional or contradictory beliefs decreased in comparison to previous periods, in the period when he lived, In Britain, Locke had a great impact both on his own period and on later periods with respect to toleration. Locke, on the one hand, believed that religious toleration should be shown, however, he, on the other, believed that Catholics and atheists should not be tolerated. In our opinion, Locke contradicted himself in this view. This presentation is a critique of Locke's Understanding of toleration. We believe that Locke's thoughts on toleration are inconsistent within itself. Our goal is to present his understanding of toleration on the one hand and to try to present solutions to the contradictions at the end.

Keywords: John Locke, Toleration, Tolerance, A Letter Concerning Toleration

GİRİŞ

Zeus Athena'ya demiş ki, "... Sen yine ne istersen yap ama benim fikrime de kulak ver."¹

Odysseus

Liberalizmin babası ve siyasal düşünce tarihinin en önemli şahsiyetlerinden birisi kabul edilen John Locke'un " Essay Concerning Human Understanding" (Anlama Üzerine Bir Deneme'si) ve kendisinden yaklaşık 91 yıl sonra basılacak olan Immanuel Kant'ın " A Critique of Pure Reason" (Saf Aklın Eleştirisi) kitabı 30 £ lik telif ücretleri ile yayımlanmışlardır (Fraser, 1890:87). Çağımızın felsefi membarları olan bu kitapların ilki onsekizinci yüzyıla, ikincisi ise ondokuzuncu yüzyıla damgasını vurmasına karşın etkileri günümüze kadar devam etmekte ve fikir dünyamızı aydınlatmayı sürdürmektedirler. Fraser, Aristo'dan beri neredeyse hiçbir filozofun kendi çağının ruhunu ve düşüncelerini, Locke'un temsil ettiği kadarıyla, tümüyle yansıtmadığına inanmaktadır. Öyle ki Fraser Leibniz, Kant ve Hegel'in felsefelerinin hakim olmaya başladığı dönemlerde bile Locke'un gerçek ve varsayımsal düşüncesinin etkilerinin onların kendi dönemlerinde bıraktıkları etkilerden daha az olmadığına ileri sürer (Fraser, 1890: V). Bu makalemizde Locke'un dini özgürlük ya da dini tolerans anlayışını izah ettikten sonra, düşüncesindeki eksik yönler belirtmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda, evvela, hoşgörü ile eş anlamlı olarak kabul edilen ve dilimizde hoşgörü ile birlikte anılan tolerans sözcüğünün kavramsal analizi yapılacaktır. Bu analizin *Mektup*'un anlaşılmasına katkıda bulunması bakımından önemli olduğuna inanmaktayız. Bu analizin hemen ardından Locke'un dini tolerans anlayışının oluşmasındaki temel etkenlerle, kendi döneminin toplumsal ya da siyasi koşullarının onun dini tolerans/özgürlük anlayışına etkileri ifade edilmeye çalışılacaktır. Sonlarda ise, Locke'un tolerans anlayışındaki eksiklikler izah edilmeye çalışılacak, ardından, onlara bazı çözüm önerileri sunulmaya çalışılacaktır.

Akla Yatkın (*Reasonable*) Tolerans

İnsan bilgisinin oldukça sınırlı ve her an hata yapmaya müsait bir yapıda olduğuna inanan Locke'a göre, bir dini düşüncenin doğru ötekinin yanlış olduğundan bizler asla emin olamayız (Bunnin; Yu., 2004:693). Özgürlüğü dilediğimiz şekilde hareket etme şeklinde algılamayan

¹ Duprat, Gerard (2013), *Düşünce Özgürlüğü ve Hoşgörü*, Çev. İsmail Yergüz, Burcu Çiçek Eken, Ankara: Dost Kitapevi, s. 3

Locke, kişiliğimizi, eylemlerimizi, mülkiyetlerimizi ve bütün mal varlığımızı, hükmü altında olduğumuz yasaların müsaade ettiği sınırlar içerisinde dilediğimiz gibi kullanabilme, düzenleyebilme ve bunu gerçekleştirirken de başkalarının keyfi iradesine bağlı olmayarak insanın özgür bir biçimde kendi iradesinden peşinden gidebilmesi (Locke, 2014: 41) olarak tanımlar. Locke *Yönetim Üzerine İki İnceleme* adlı ünlü kitabında bunu şöyle dile getirir, “ İnsan, ispatlanmış olduğu gibi, dünyadaki başka bir insanla ya da diğer tüm insanlarla eşit biçimde tam bir özgürlük hakkıyla ve doğa yasasının sağladığı bütün hakların ve ayrıcalıkların baskısız bir kullanımıyla doğduğundan doğa tarafından, sadece mülkiyetini; yani Yaşamı, Hürriyeti ve Servetini başkalarının vereceği zararlara ve saldırılara karşı koruma iktidarına sahip kılınmamıştır, ama aynı zamanda suçlarda olgunun vehametinin, kendi görüşüne göre gerektirmesi halinde ölüm cezası bile olsa bu yasanın başkaları tarafından ihlalini yargılama ve saldırının bunu hak ettiğine inandığı ölçüde cezalandırma iktidarına da sahip kılınmıştır.” (Locke, 2014: 57)

Herhangi bir kimsenin, grubun ya da kilisenin/topluluğun teolojiyle ilgili tüm hakikate sahip olmasının mümkün olamayacağını dile getiren ve mezheplerin dini akidelere birbirleriyle çelişen inanışlara sahip olduğunu ifade eden Locke'a göre, tüm mezheplerin açıklamalarının/iddialarının aynı anda geçerli olmasının mümkün değildir. Bunun temel nedenini insanların bildiklerinin ötesinde iddialarda bulunmalarına bağlayan Locke, dini tartışmaları, böylelikle, epistemolojik bir mesele haline dönüştürmektedir. Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*'de, “İnsan anlığının güçlerini, bunların nereye dek uzandığını, ne gibi şeylerle ne ölçüde orantılı olduğunu ve bizi nerede yarımsız bıraktığını öğrenebilirim, bunun insanın yüklü zihnini kendi kavrayışını aşan şeylere karışmakta daha sakınlı davranırmak; sınır noktasına vardığında onu durdurmak ve onun, inceleme sonunda yeteneklerimizin sınırı dışında olduğu anlaşılan şeyler konusunda dingin bir bilgisizlik içinde yerinde kalmasını sağlamak bakımından yararlı olacağını” (Locke, 1992:58) ifade eder. Dolayısıyla Locke için, asıl olan, insanın kendi bilgi sınırının farkında olması ve toplumsal açıdan bunun izahının gerekli ve aynı zamanda zorunlu oluşudur (Thomson, 2001:65).

Toleranssızlığa karşı dini özgürlüğü temele alan Locke'un *dini tolerans* ya da *akla yatkın (reasonable) tolerans* anlayışı, dinin özünün birey ve Tanrı arasındaki kişisel ilişkide yattığını vurgular. Locke, bireyler ve Tanrı arasındaki ilişkinin geleneksel yöntemler ve siyasi yollarla düzenlenmesinin mümkün olmadığı görüşündedir. O, dini toleransın hem siyasi açıdan hem de ulusal birlik ve bütünlüğün sağlanabilmesi bakımından gerekli ve aynı zamanda Hıristiyanlığın akla yatkın bir din olmasından mutevellit ispat edilebilmesi açısından da önemli olduğunu ileri sürer. Ancak yine de, dini söylemlerin genelde aklın sınırlarını aştığı düşüncesinde olan Locke için akla yatkın olmayan mucize, vahiy türünden olağanüstü dini öğeler kabul edilebilir olmasalar da Hıristiyanlık akla yatkın bir dindir (Thomson, 2001:65).

Hıristiyanlık ile aklın birbirleriyle iyi bir ikili olduklarını düşünen Locke, dini akidelerin akıl ile ters düşmemesi gerektiğini savunur (Thomson, 2001:65). Locke'un dile getirmek istediği şey, tam olarak, insanın doğadaki yerinin akılcıl bir biçimde anlaşılabilmesinin hakikî bir Hıristiyan olabilmek bakımından büyük bir önem taşıdığıdır (Dunn, 2011:13). Bu minvalde, Locke, insanların neyi bilebilecekleri sorusunu cevaplamanın insanların nelere güç yetirebileceklerinin izahı açısından önemli olduğunu ileri sürer. Zira mutlak bilgi ve mutlak özgürlüğün imkânsız olduğunu ifade eden Locke için bilgi ve özgürlük hiçbir şekilde sınırsız değildir. Ona göre, olabildiğince fazla bilgiye ulaşmak insani bir ihtiyaç olsa da bu ihtiyacın giderilebilmesinin ön şartı insanın sınırlı bir varlık olduğunun kabulüdür. Bu durumun insanlar tarafından kabullenilmesi durumunda özgürlüğe ve bilgiye ulaşmanın kolaylaşacağı inancında olan Locke

için özgürlüğün sınırları, siyasi toplumların doğasını oluşturan ve sivil hakları ifade eden, yaşam, özgürlük ve mülkiyetin korunmasıdır (Cranston, 1961:28-29). Böylelikle, entelektüel yaşamını tümüyle iki geniş konuya, insanların bir şeyleri nasıl bildiği/bileceği ile nasıl yaşamaya çalışması gerektiği sorularına adayan Locke, yaşamının neredeyse son yirmi yılının tamamını (1683-1704) insanların bir şeyleri nasıl bilebilecekleri sorusunun cevabını öğrenmeye vakfetmiştir. Nihayetinde, insanları bilgiye nasıl ulaştıklarını büyük ölçüde yanıtlayan Locke, insanların hayatlarını nasıl idame ettirmeleri gerektiği sorusuna net bir cevap vermeden vefat etmiştir. Dunn, bu konuda, Locke'un meydana getirdiği akıl kuramının onun açısından tam bir felaketle sonuçlandığı görüşündedir. Hatta öyle ki, insanların hayatlarını nasıl idame ettirmeleri gerektiğine ilişkin sorusu günümüzde ki düşünürler tarafından felsefi bir sorun olarak telakki edilmemektedir (Dunn, 2011:11-13).

Locke'un tolerans anlayışının temelini oluşturan asıl düşünce ise onun mülkiyet anlayışıdır. Locke doğuştan geldiğine inanılan yaşam, özgürlük ve mülkiyetin insanın özgürlüğünü belirlediği kanısındadır ve ona göre, dolayısıyla, mutlak bir özgürlükten bahsedilemez. Locke, tüm insanların doğuştan özgür, eşit ve bağımsız olduğunu, hiç kimsenin kendi onayı olmaksızın servetinden yoksun bırakılmayacağını ve insanların başka herhangi birinin siyasal iktidarına tabi kılınmacağı (Locke, 2014:64) görüşündedir. Locke'un *insanın doğal hakları* düşüncesi onun en çok önemsendiği ve hatta uğruna ölünebilecek fikridir. O, insan haklarını bütün insanlar için evrensel olarak kabul ederken, onlarsız yaşamın toleranssızlığı beraberinde getireceği düşüncesindedir. Bu bağlamda, Locke, 1948 yılında Birleşmiş Milletler tarafından ilan edilen Evrensel İnsan Hakları Beyannemesi'ndeki özgürlük fikrinin öncüsü olarak kabul edilebilir. O, insan haklarını, *özlüce, yaşam, özgürlük ve mülkiyet'in korunması* olarak ifade etmektedir (Thomson, 2000:92).

Bu minvalde, Locke'un başyapıtlarından biri olan *Tolerans Üzerine Bir Mektup*², yasama organlarının engellemelerine karşın dini düşüncelerde bireyselliği savunması bakımından büyük bir öneme sahiptir (Fraser, 1890:85). Ancak dini inançlara karşı koymanın anlamsızlığı üzerine kurulu Locke'un dini tolerans anlayışından tutun da azınlıklara tolerans gösterilmesine kadar bizlere örnekler sunan tolerans düşüncesinin tarihi günümüzde artık demode olmuştur. Çünkü günümüzde insanların tüm bu gruplara düşmanca davranışlar sergilemekten kaçınmalarının temel nedeni diğerlerine tolerans göstermek zorunda oluşumuz değildir. İnsanların ötekine düşmanca tavırlar sergilemelerini önleyebilmek, bizden farklı olanların insan olduklarının, farklı yaşam tarzlarına sahip olabileceklerinin, onların da tıpkı bizim gibi yaşama, mülk edinme ve özgürlük haklarının var olduğunun kabulüne yani onaylamaya bağlıdır (Heyd, 1996:4). Ancak yine de, Locke'un *Mektup*'unu kendi döneminde yaşanan *toleranssızlığa*, İngiltere ve Avrupa'nın gelişen hastalıklı siyasi düşüncelerine bir cevap niteliği taşıdığına inanan Susan Mendus (1951-), *Mektup*'u bu hastalığın tedavisi için yazılmış bir reçete olarak görmektedir (Horton; Mendus, 1991:2). Dolayısıyla, bu reçetede bizler için yazılanları anlayabilmek ve doğru ilacın uygun bir biçimde kullanılabilmesine imkan sunmak adına, toleransın kavramsal analizinin yapılması büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü aksi takdirde günümüzde genelde *hoşgörü* kavramıyla birlikte karıştırılan *tolerans*'ın sözcük anlamının, etimolojisinin ve Batı'daki

² Bundan sonrasında Locke'un "*Tolerans Üzerine Bir Mektup*" adlı eseri, "*Mektup*" olarak dile getirilecektir. *Mektup*'un tam künyesi şöyledir, "Epistola de Tolerantia ad Clariffimum Virum" (Pek Saygıdeğer Bir Beyefendiye Tolerans Üzerine Bir Mektup). *Mektup*, aynı zamanda çağdaş tolerans sorununa değinmesi bakımından da dikkate şayandır. Bkz: **Mendus, Susan** (1989). *Toleration and the limits of liberalism*. USA: Atlantic Highlands: Humanities Press International, Inc., s. 22

kullanım alanlarının anlaşılması zorlaşacak ve böylelikle konunun yanlış anlaşılması gittikçe karmaşık bir hal alacaktır.

Tolerans Nedir?

Tolerans kelimesi İngilizce *toleration/tolerance*; Fransızca *tolérance* ve Almanca *Toleranz* kelimelerinden dilimize aktarılmıştır. İngilizce'de tolerans'ın karşılığı olarak iki kelime bulunmaktadır: *Toleration/tolerance*. Bu iki kelime, Türkçe'de her ne kadar aynı anlamlarda kullanılıyor olsalar da İngilizce'de aralarında çok ince bir nüans farkı mevcuttur. *Toleration*, hoşumuza gitmeyen ya da kabul etmediğimiz bir şeyin gerçekleşmesine ya da devam etmesine izin vermek manasında kullanılırken ve bir davranış ya da edimi ifade etmede kullanılırken, *Tolerance*, ilgili eğilim ya da erdemini izahında kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle, ilki toleransın pratik, kişisel erdem oluşuna ikincisi ise teorik ve politik yönüne işaret etmektedir (Cohen, 2014:2). Ancak yine de her ne kadar "*toleration*" ve "*tolerance*" kelimeleri birbirinden ayrı anlamlarda kullanılıyor olsalar da, bazı düşünürler, ilkinin resmi politikalarda, ikincisini de kişisel özellikleri ifade etmede tercih etmektedirler. Kısaca, bazı düşünürler, bu iki sözcük arasında kavramsal bir ayrımın günlük dilde gereksiz olduğuna inanmaktadırlar (Horowitz, 2004:2336). Bu durumda, her iki sözcüğü tolerans çatısı altında birleştirmekte fayda görmekteyiz. Peter N. Nicholson, bu iki kavrama ek olarak İngilizce'de *tolerationism* sözcüğünün var olduğunu, ancak üçünün de *tolerans* sözcüğünün ifadesinde kullanıldığını ve aynı anlamlara geldiğini dile getirmektedir. Bu doğrultuda, Nicholson, bu üç kavramın farklı anlamlarda kullanma çabalarını anlamsız ve gereksiz görmektedir. Zira o, bu üç kavram arasında tam bir uzlaşıdan bahsetmenin mümkün olamayacağı görüşündedir (Nicholson, 1985:159).

İnsanların, tâ doğuştan itibaren 'insan hakları'yla donanmış olduklarının kabul edilmesi, kabul edilmiş olması" (Kuyel, 1996:84) temeline dayanan *Tolerance*, yan anlamlarıyla birlikte dört ana anlama sahiptir: "1-hoşgörü, hoş görme, göz yumma, müzahama, 2- dayanma, katlanma, tahammül, 3- ilaca/zehire karşı direnç/tahammül, 4- oynama payı, tolerans, ihtiyat payı, müsaade edilen hata." (Atalay, 1999:3395). Preston Theodor King (1936-), bu dört esas anlamı, kısaca, "*dayanmak, katlanmak, tahammül etmek*" (*enduring, put up with*) olarak izah etmektedir (King, 1967:12).

Tolerans, Felsefi bir kavramdır. 15. Yüzyılda Nicolaus Cusanus *De Pace Fidei (İnanç Özgürlüğü Üzerine)* eserinde bu kavramı ilk kez dile getiren kişidir. Sonraları Bodinus, Spinoza, Locke, Voltaire ve özellikle 18. Yüzyılın düşünürleri tarafından bilimsel ve felsefi düşünce özgürlüğünü ifade etmede kullanılan (Hançerlioğlu, 1977:338) *tolerans*, felsefede, daha çok etik, politika felsefesi ve din felsefesinin konuları içerisinde kullanım alanı bulmakta ve şu şekilde izah edilmektedir, *herkesin kendisine ait dini inançlara ve diğer fikirlere sahip olma hakkına sahip olduğu temelinde, dini ya da politik sebeplerle kişileri ya da pratikleri engellemekten kendini alıkoyma* (Bunnin; Yu, 2004:693).

Tolerans, onaylanmayan ya da aktif bir biçimde reddedilmeyen bir şeye karşı bir siyaset ya da eğilimdir. Kelime Latince, bir şeye katlanmanın temel manasını veren *tolerare* (*bear- dayanmak*) ya da *endure* (*katlanmak*) sözcüklerinden gelmektedir. *Toleransın* herkesçe kabul edilen basit bir anlamı bulunmamaktadır. Bu minvalde bütün yazarlar/düşünürler tarafından ortaklaşa kabul edilen bir tolerans anlayışının mümkün olmadığını dile getirmek abartı olmayacaktır. Böylece, köken benzerlikleri açısından kelimenin birçok kullanımının anlaşılması, konunun izahı açısından önemlidir.

Dillerin her birinin *toleransın* Latince bir varyasyonunu (Almanca, *Toleranz*; Flemenkçe, *Tolerantie*; Fransızca, *tolérance*; İspanyolca, *tolerancia*; İtalyanca, *tolleranza*; Türkçe, *tolerans* vd.)

kullandıkları ve kelimeye, tarihsel deneyimlerine dayanarak *tolerare* kelimesini çağrıştıran anlamlar yükledikleri aşikârdır. Dolayısıyla, diller, Latince'ye benzeyen sözcüklerden hareket etseler bile, her biri tarihsel deneyimlerine dayanarak, *toleransa* farklı anlamlar yüklemiştir (Horowitz 2004:2335). Dolayısıyla, bu durum herkesçe kabul gören bir tolerans anlayışını imkansız kılmaktadır. Ancak yine de başkasına varlıkta *yer vermek, yer açmak* (Küyel, 1996:84) manalarına gelen *tolerans* kelimesinin İngilizce'deki *toleration/tolerance* kelimelerinden dilimize aktarılmış olduğunu ve bu sözcüğün aslının Latince olduğunu bilmekte fayda görmekteyiz.

Toleration/tolerance sözcüğü, Latince *toleratio* (isim), *tolerare* (fiil) *tolerantia* (isim, fiil) terimlerinden gelmektedir. *Tolerantia*, *acıya ya da sıkıntıya katlanma yetisi, sabır, dayanıklılık* (Glare, 1968: 1946), *devamlılık ve desteklemek* (Vernam, 1879:579) anlamlarına gelmektedir. Latince *tolerantia* sözcüğü, *tolerans* sözcüğünün -ia eki almasıyla oluşturulmuştur. *Tolerans*'da, Latince *tolero* fiilinin sıfatlaştırılmış hali olup *dayanıklı, tahammüllü* anlamlarına gelmektedir (Glare, 1968:1946). Yeri gelmişken, toleransın gerçek mahiyetinin ne olduğunu anlamamız açısından Batıda toleransın ne anlama geldiğine değinmekte fayda görmekteyiz. Bu doğrultuda sırası gelmişken, toleransın bir *kayıtsızlık, umursamazlık ya da aldırılmazlık (indifference)* olmadığını bilmesi önemlidir.

George Carey'in de ifade ettiği üzere, başkaları hakkında hiçbir yargıya sahip olmayan insanların, diğerlerinin diledikleri gibi hareket etmelerine müsaade etmeleri bir *tolerans* değildir. Zira başkalarına kayıtsız kalma tolerans olarak kabul edilemez (Mendus, 2000:3). Böylelikle, toleranslı olmanın, *herhangi bir yargıdan kaçınmak, düşüncelerimizi askıya almak ya da ifade etmemek* ya da herhangi bir durum ya da kişi hakkında yargıdan kaçınmak anlamlarına gelmediği rahatlıkla görülmektedir. Çünkü *değer vermediğimiz ve hoşumuza gitmeyen* farklılıklara bizler tolerans göstermeyiz. Bizler sadece o tür farklılıklara kayıtsız kalmaktayız. *Kayıtsızlık* ise bir şeyler sevilmediğinde, onaylanmadığında ve değer verilmediğinde devreye girmektedir. Nitekim Cohen, *toleransın* gerçekleşebilmesi için *onaylamadığımız, hoşumuza gitmeyen ve olumsuz gördüğümüz durumların gerçekleşmiş olmasını ve onlara müdahale etmekten kaçınmamız* gerektiğini ileri sürer (Cohen, 2014:3-4).

Bu minvalde, Osmanlı'da önceleri *tolerans* kelimesi yerine Osmanlıca *müsâma* sözcüğünün kullanıldığı göz önüne alındığında, Batı'nın tesiriyle dilimize aktarılmış *tolerans* sözcüğüne en yakın anlamı veren kelimenin, *müsâma* ya da Arapça kökenli bir sözcük olan *tesâmuh* olduğu dile getirebilir. Böylelikle, Sarıkavak'ın da ifade ettiği üzere, *Batı'da Tolerans, Doğu'da Müsâma* (Sarıkavak, 2013) muhtemelen en anlamlı kullanım olacaktır. Ancak her ne kadar her iki kelime birbirlerine yakın anlamlara sahip olsalar da, gerek *toleransın* günümüzdeki yaygın kullanımından elde ettiği ek anlamları olsun gerekse de dilimize Batı dillerinden aktarılmış bir sözcük olan toleransın tarihsel ve kültürel geçmişi olsun, anlaşmazlıkların, ihtilafların ve de yanlış anlaşılmanın önüne geçilebilmesi adına, özellikle de İngilizce'den Türkçe'ye aktarılan metinlerde, *Müsâma* yerine *Tolerans* sözcüğünün kullanılmasının³ daha uygun olacağı

³ Batuhan'ın da ifade ettiği üzere, "Tolerans kavramına dilimizde uygun bir karşılık bulamadığımız için şimdilik aynen kullanıyoruz. Kelimenin Arapça karşılığı "tesâmuh" imiş. Yalnız Türkçe olmadığı için değil, bizim kuşaktan olanlara hiçbir şey demediği için bu sözü bir yana bırakıyoruz. Günlük dile girmiş olein "müsâma" sözünü almak düşünülebilirdi, yalnız bu söz tolerans kavramının günlük anlamını karşılasa bile, tarihî-sosyolojik içeriğini yansıtmaktan uzaktır. Kaldı ki o zaman "müsâma" yerine "göz yumma", "hoş görme", "katlanma", "izin verme", "geniş-görürlülük" gibi daha Türkçe kelimeler kullanabilirdik, ama bunlar da "müsâma" kadar güdük, hiçbirinde tolerans kavramının sosyal-kültürel-tarihî yükü yoktur. Almanlar da, dillerinde "müsâma" karşılığı "Duldung" sözü olduğu hâlde, *Toleranz* deyimini kullanıyorlar. Onun için, daha iyi bir karşılık bulununcaya kadar belli başlı Batı dillerinde yer etmiş olein *tolerans*

görüştüğümüzdeyiz. Ancak şunu da ifade etmekte yarar vardır, İngilizce vb. Avrupa dillerinden Türkçe'ye aktarılan kitaplar da ya da metinler de Tolerans'ın karşılığı olarak kullanılan *hoşgörü* sözcüğü yerine Arapça kökenli *müsâmahâ/tesâmuh* sözcüklerinin kullanılmasında herhangi bir sakınca görmemekteyiz, hatta bunun *hoşgörü* sözcüğünü kullanmaktan daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Nitekim, çeşitli aşamalardan geçerek günümüze ulaşan tolerans, bir zamanlar sadece Hıristiyanlara, belli dönemlerde ise sadece özgür düşünce sahibi olanlara, aynı zamanda Deistlere bir hak olarak sunulmuş lakin Ateistlere bu hak verilmemiştir. İnsanların bazı medeni haklarını içine alan *tolerans* diğer hakları göz ardı etmiştir. Nitekim, insanlara dini konularda tolerans gösterilirken, devlet kademelerine girmelerine ya da serbest meslek sahibi olmalarına izin verilmemiştir. Kısacası, günümüzde birçok Batı ülkesinde kendine yer bulan dini özgürlük/tolerans anlayışı, ancak çok zorlu bir süreçten geçerek günümüze ulaşabilmiştir (Bury, 1959:56-87).

Toleransın Yazıldığı Dönem (Onyedinci Yüzyıl)

Locke'un *Mektup'u* kaleme almasının asıl nedenini sağlıklı bir biçimde anlamak istiyorsak, onun yaşadığı dönemi, on yedinci yüzyılı, insanların dine bakış açılarının nasıl olduğunu ve dinin onun hayatındaki yerini çok iyi anlamamız gerekir (Horton; Mendus, 1991:3-4). Bunlar iyice bilinmediği takdirde, onun *Mektup'u* yazmadaki asıl maksadının anlaşılması güçleşecektir. *Mektup'ta*, toleransın liberal bir gerekçelendirmesinin en erken örneklerini bizlere sunan Locke'un bu hacimce küçük ancak anlam yüklü eseri, toleransın bir özgürlük gerekçelendirmesinin erken bir uğraşısı niteliğindedir (Mendus, 1989:22). Dolayısıyla, Locke'un bu nadide eseri, belirsiz olan dini tolerans ve uzun süreli sivil huzursuzluklarının gölgesinde okunmalıdır (Mendus, 1989:23).

Susan Mendus ve John Horton, Locke'un toleransla ilgilenmesinin tarihini Westfalya Antlaşması ile sona eren Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşlarına dayandırmaktadırlar. Onlar bu savaşların Avrupa üzerinde yıkıcı etkilerinin olduğunu ve dini mücadelelerin sergilendiği bu uzun süren savaşların, halkı yorduğunu dile getirirler. Öyle ki en sonunda Avrupalılar, barışın bir gün geleceğinden ve her şeyin düzene gireceğinden endişe duymaya başlamışlar ve bu konuda neredeyse umutlarını tamamen kaybetmişlerdir. Bu dönemde, farklı dinlere mensup insanların ya da aynı dinde olup ta farklı mezheptekilerin yaşadığı toleranssızlık, dini toleransın Avrupa'da hızla yayılmasına, dini tolerans sorunun devletler arasında araştırılmaya başlanmasına neden olmuştur (Horton; Mendus, 1991:4). Kısacası, on yedinci yüzyıl, hem politik hem de dini bağlamda mücadelelerin ve savaşların yoğun yaşandığı bir dönemdir. Ancak bu hareketlilik Locke'un *Mektup'u*unun kendi döneminde hak ettiği değeri görmesini engellemiş ya da geciktirmiş ve teorik değerinin kendi döneminde düşmesine vesile olmuştur. Fakat yine de on yedinci yüzyılın onun dini tolerans anlayışının oluşmasına ve şekillenmesine katkıda bulunduğu aşikârdır. Buna ek olarak, *Mektup*, toleransın felsefi bir savunması olmasının gerekliliğinden öte, İngiltere'de ve Avrupa'da yaşanan dini çatışmalara bir çözüm olabilmesi adına da hem kendi dönemi için hem de sonraki yüzyıllar için bir ihtiyaç niteliğindedir (Horton; Mendus, 1991:6).

Tolerans Üzerine Bir Mektup'un Ortaya Çıkışı ve Sonrası

sözünü (Fr: *Tolérance*, İng: *Tolérance* ve *Toleration*, Alm: *Toleranz*, v.ö.) kullanmak zorundayız." Bkz: Hüseyin Batuhan, Semiyotik, Fanatizm ve Tolerans, Derleyen: Türhan Yörükkan, s.75

John Locke, 1685 yılının kışında, kadim dostu Philipp van Limborch (1633-1712)⁴ ile gerçekleştirdiği verimli fikir alışverişinin hemen sonrasında ve 16. Louis'nin Protestanlara yönelik artan işkence ve cezalandırma siyasetinin ayyuka çıktığı bir dönemde " *Epistola de Tolerantia*" (*Tolerans Üzerine Bir Mektup*'u) kaleme alır. Locke, *Mektup*'ta, toleransı haklılandırmak için devlet imtiyazlarını sınırlandırmak zorunda kalmıştır ve bu sınırlamayı toplum ya da kamu huzuru ile haklılandırmıştır. O, bir yandan sivil yöneticinin var olan bütün gücünü onun doğuştan kazanılmış hakkı olarak görürken, öte taraftan monarşiyi bir ilahi kanun olarak görmektedir (Cholakov, 2015).

Mektup, ilkin anonim olarak 1689 yılının Mayıs ayında Gouda'da basılır ve aslı Latince'dir⁵. *Mektup*'u ilk kez İngilizceye tercüme eden kişi Locke'un yakın arkadaşı, Hollandalı bir Arminian, Üniteryen ve aynı zamanda Whig (Liberal Parti) üyesi ve dini muhalif William Popple'dir. *Mektup*, onun dini tolerans anlayışını yansıtmakla birlikte onun siyaset felsefesinin en iyi şekilde anlaşılmasına da katkıda bulunması bakımından büyük bir öneme sahiptir (Çetin, 1995:21). Fraser, Locke'un *Mektup*'unu onun en önemli eseri olduğu görüşündedir (Fraser, 1890:90). Hatta öyleki, Dunn, Fraser gibi, *Mektup*'u onun çokça bilinen kitabı *İnsan Anlaması Üzerine Bir Deneme*'den daha yalın ve aynı zamanda daha kapsamlı bir eser olduğu düşüncesindedir (Dunn, 2011:102). Bundan ziyade, tarzı ve toleransı işleyişindeki çarpıcı özelliğiyle, tolerans karşıtı olanlara ve tek düze bir yaşam sürdürenlere yönelik edebi üslubu ve ayrıca William Popple'n muhteşem çevirisiyle *Mektup*, Locke'un en rahat okunan ve anlaşılabilir metni olduğu ifade edilebilir. Çünkü *Mektup*, hiçbir yoruma gereksinim duymadan rahatlıkla okunabilecek kolaylıkta bir metindir (Horton; Mendus, 1991:2). Ancak ilerde yanlış anlaşılmanın önünü kesmek adına, *Mektup* için Popple tarafından kaleme alınan Takdim'de ifade edilenlerin Locke'un kendi görüşleri olmadığını ifade edelim. Zira Popple'n aksine Locke, ılımlı bir duruşa⁶, mutlak özgürlükten öte kamu huzuruna ve devletin bekasının devamlılığını

⁴ Philipp van Limborch, Hollanda Reform Kilisesindeki Arminian partisinin bir üyesi. Arminian, Kalvinist kader ilkesini/doktrinini reddeden Hollandalı Protestan ilahiyatçı Jacobus Arminius'un (Latince adı, Jakob Hermandszoon'un, 1560-1609) ilkelerine bağlı olan kişi demektir. Onun öğretileri bir Protestan mezhebi olan Methodizm (Quakerizm) üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. – Oxford Dictionary

⁵ Mektubun aslı Latince olmasına karşın William Popple tarafından yapılan İngilizce çeviri, Locke hayatta iken gerçekleştirildiğinden ve her ne kadar onun rızası alınmadan yapılmış olsa da Locke'un bu çeviriye herhangi bir eleştiri getirmemesinden ötürü, İngilizce metin Latince aslı ile aynı düzeyde güvenilirdir. Popple'un Latincesinin bir metni İngilizceye çevirmek için yeterli olmadığı kabul edilse bile, ayrıca, Popple, tamamen güvenilir bir çevirmen sayılmasa bile, onun bu çevirisi, tarih boyunca birçok ülkede okunmuş ve birçok kitabın içerisinde kendisine yer edinmiştir. Ayrıca, Locke, ilerleyen yıllarda, *Mektup*'un hem Latincesini hem İngilizcesini kabul etmiş ancak Latince metni sahiplenmiştir. Locke, İngilizce çevirinin kendi rızası olmadan yapıldığını ifade etse de aslında onun İngilizce metinden haberi bulunmaktadır. Montuori'ye göre, Locke *Mektup*'un Popple tarafından İngilizce'ye çevrildiğinden bilmekte ve onun çalışmalarını çok yakından takip etmekteydi. Bkz: Çetin, İsmail (1995). *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, Ankara:Vadi Yayınları, s. 21. Ayrıca, Bknz, Locke, John (1963). *A Letter Concerning Toleration*. trans. By Mario Montuori, Martinus Nijhoff. USA:The Hague. s. V.

⁶ Frederick Copleston, Locke'un yazılarından hareketle onun ılımlı bir kişiliğe sahip olduğunu belirtir. Locke, bütün bilgilerimizi duyu algılarımıza ve iç gözlemlerimize dayandıran bir deneyicidir. Ancak, sadece duyu-temsillerini bilebileceğimize ilişkin görüşüyle o aynı zamanda bir deneyici değildir. Copleston, Locke'un en ılımlı bir metafizikçi olabileceğini de ileri sürer. Çünkü o, bütün fikirlerini ve inançlarını öncelikle akıl süzgecinden geçirir ve rasyonel temelli yargılar için duyguların ve sezgilerin yerini alan duyumlardan hoşlanmaz. Bu bağlamda, Copleston'a göre, Locke aynı zamanda bir rasyonalisttir. Bknz., Copleston, Frederick (1994). *A History of Philosophy*. Volume 5, USA:Doubleday Publisher. s. 69; s. 122.

kapsayan bir özgürlük anlayışına sahiptir. Dolayısıyla takdim'de ifade edilen ve William Popple'a ait olan sözler, " MUTLAK ÖZGÜRLÜK, ADİL VE GERÇEK HÜRRİYET, EŞİT VE TARAFSIZ ÖZGÜRLÜK, İHTİYACIMIZ OLAN ŞEYLER" bazen Locke'a aitmiş gibi düşünülebilmektedir (Gough, 1991:71).

Mektup'un Latince aslının basımının hemen sonrasında Locke, arkadaşı Limborch'a teşekkürlerini dile getiren bir mektup kaleme alır. Bu mektupta o Lomborch'a, *Mektup'a* ilişkin duygularını şöyle dile getirir, " Size şimdiden çok teşekkür ederim, şahsıma, Epistola'nın Hollandaca ve Fransızca baskılarından birer kopya göndermenizi dört gözle bekliyorum. Bu hususta kitapçınızın dikkatsizliğine, doğrusu şaşırıyorum zira *Epistola de Tolerantia*'nın bir nüshasını bile bulmakta zorluk çekiyorum" (Bourne, 1991:181). *Mektup*, basımının hemen ardından, tüm Avrupa'da tanınmaya başlanmıştır. *Mektup* her ne kadar isimsiz olarak basılsa da, Locke'u tanıyan bir çok kimse *Mektup'un* yazarının John Locke olduğunu bilmektedir. *Mektup'u* okuyan ve ona eleştiri yönelten Jonas Proast (1640-1710)⁷ eleştiri yazıları kaleme alır. Oxford'lu bir din adamı olan Proast, Locke'un aksine, " Muhafiflerin hakikî din olan Anglikanlığın esasları üzerine düşüncelerini sağlamak için hükümetin güç kullanma (kovuşturma) hakkı" olduğuna inanır. Locke'un birinci *Mektup'una* binaen Proast, " The Argument of The Letter Concerning Toleration Briefly Considered and Answered" (Tolerans Üzerine *Mektup'un* Argümanları Kısaca Düşünüldü ve Cevaplandırıldı) yı kaleme almıştır. Locke'un mektuplarına eleştirilerini sürdüren Proast, " A Second Letter To The Author of The Three Letters For Toleration" (Tolerans Üzerine Üç Mektubun Yazarına İkinci Mektup) u kaleme alır. Onun eleştirilerini sürdürmesi üzerine *Dördüncü Mektup'u* kaleme almaya başlayan Locke, son mektubu tamamlayamadan vefat etmiştir. Bu *mektup*, 1706 yılında John Churchill tarafından yayımlanmıştır. Proast'ın eleştirilerine cevap niteliğindeki Locke'un diğer Mektuplarının kronolojik sıralaması şöyledir: *Tolerans Üzerine İkinci Mektup* (1690), *Tolerans Üzerine Üçüncü Mektup* (1692) ve *Tolerans Üzerine Dördüncü Mektup* (1706).

Locke'un kaleme aldığı bu dört Mektup'tan en önemlisi, birincisidir. Çünkü o, diğer Mektupları birincisine yöneltilen eleştirilere cevap vermek için kaleme almıştır. Yani bir bakıma diğer Mektup'ların birinci Mektuptaki açıklamaların birer savunusu niteliğinde oldukları ifade edilebilir. Sözün özü, Locke'un dini tolerans anlayışını doğrudan yansıtan ve sistematik bir biçimde kaleme alınan en önemli Mektup ilkidir. Sonrasında gelen üç mektup ise Locke'un tolerans anlayışının bir tekrarı ve savunusu niteliğindedir (Goldie, 2010:10). Bu bakımdan Locke'un tolerans anlayışını en iyi yansıtan Mektup'un birincisi olduğunu iddia etmek abartı olmayacaktır. Çünkü Locke, hayatının son on dört yılında *Birinci Mektup'u* savunmak için üç yüz sayfanın üzerinde yazı kaleme aldı (Locke, 1983:2). Ancak şunu ifade etmekte yarar var, Locke'un Proast'ın eleştirilerine cevap niteliğindeki mektupları, günlük, özel şahıslar için kaleme alınan yazılar değildirler. Locke, bu eserler aracılığıyla, mezhepler arasında gerçekleşen kanlı iç savaşların (1642-1651), hem devlete, kilise adamlarına hem de halka barışın sağlanması ve korunmasının devletin bekası için önemli olduğunu hatırlatmaya çalışmaktadır. Bu tür savaşların tekrar etmemesi adına Locke, dini toleransın/özgürlüğün mezhepler arasında idame ettirilmesinin büyük bir öneme sahip olduğuna inanır (Çetin, 1995:21-22). Locke'un dile getirmek istediği şey, esasında, her insanın bir dinsel görevinin bulunduğu ve insanların bu bilinçle yaşamlarını idame ettirmelerinin gerekliliği üzerinedir (Dunn, 2011:105).

⁷ Proast, İngiliz Yüksek Kilisesi Anglikan din adamı ve Kraliyet Okulu'nda akademisyendir. O, dinde tolerans anlayışına muhalif bir duruş sergilemiştir. O, genel itibarıyla Locke'un 'Tolerans' üzerine kaleme aldığı mektuplara yönelik eleştirileriyle bilinmektedir.

Locke'un Dini Tolerans Anlayışının Temelleri

Locke Protestan anlayıştan etkilenerek dini tolerans anlayışını ortaya koyan önemli bir düşünürdür. Protestanlığa göre, (Tanrı'nın yardımıyla) herkes ilahi emirleri kimsenin yardımı olmaksızın kutsal kitaptan öğrenebilir, bunun için de dini konularda bir başkasının yardımına ihtiyaç bulunmamaktadır (Gough, 1983:58). Puritan bir aileden gelen Locke'un Westminster ve Oxford'taki eğitimi Puritan bir ortamda gerçekleşmiş olmasına karşın, Locke'un sonraları şüpheci ve toleranslı bir kişiliğe sahip olan Shaftesbury ile yakın arkadaşlık kurması Barnet'a göre, onun Puritan anlayışının belirli bir dönem zayıflamasına neden olmuştur. Çünkü Shaftesbury'nin kendisi Puritan değildir ve onun Locke'un tolerans anlayışından en başlarda etkisi büyüktür. Locke'u, en iyi ihtimalle, bir Deist olarak gören Gough'a göre, asilerinde hakkını savunan Locke, gerçek manada, Cudworth, Tilltson, Patrich ve Isaac Barrow'un içinde olduğu bir ilahiyat ekolünden gelmektedir (Gough, 1991:59).

Locke'un tolerans anlayışı, esasında 1659'lara, bir başka Westminster'lı ve kendisinden iki yaş büyük Henry Stubbe tarafından kaleme alınan " An Essay in Defence of Good Old Cause, or a discourse concerning the rise and the extent of the power of the civil magistrate in reference to spiritual affairs" (Eski Haklı Dava'nın savunulmasına dair bir Deneme, ya da ruhani meselerle ilgili olarak sivil amirin güçlenmesi ve bu gücün kapsamı üzerine bir söylev) kitabına dayanır. Bu kitaptan çok etkilenen ve toleransa ilişkin görüşlerini " An Essay in Defence of the Good Old Cause" (İyi Eski Nedeni Savunan Bir Makale) adında bir mektupla Stubbe ile paylaşan Locke, bu sayede kendi dini tolerans anlayışının temellerini atmıştır. Locke'un S.H. (Henry Stubbe) ye yazdığı mektuptan onun tolerans anlayışının bu dönemde oluşmaya başladığı çok rahat anlaşılabilir (Gough, 1991:59) ve *Mektup*, her ne kadar 1689 yılında basılmış olsa da, onun temelleri Locke'un Christ Church'teki öğrencilik yıllarına kadar götürülebilir. Ancak Locke yine de birçok yönden Stubbe'tan ayrılmaktadır. Örneğin, Stubbe'nin Katoliklere de tolerans gösterilmesinin gerekli olduğuna ilişkin düşüncelerine katılmayan Locke, Katoliklere tolerans gösterilmesinin ulusun güvenliğiyle örtüşmediğine inanmaktadır. Bir birine zıt menfaatlere sahip olan iki farklı egemene aynı anda uyulmasının (Woolhouse, 2011:34-35) ' kendilerine karşı husumet besleyip savaş ilan eden bir hükümdara'(Woolhouse, 2011:194) bağlılığı gerektirdiği düşüncesinde olan Locke, bu düşüncesiyle Stubbe'tan ayrılmaktadır. Dahası, Stubbe'nin eserinde ifade edilenler esasında Dekan John Owen'ın (1614-1683) düşüncelerini birer yansıması niteliğindedir. Locke'un Oxford Christ Church'de lisans öğrencisi olduğu sıralar fakülte dekanı Dr. John Owen'dır. Owen, hem bağımsız bir papazdır hem de John Locke'un tolerans anlayışının oluşmasında etkisi azımsanmayacak kadar değerli olan önemli bir düşünürdür (Gough, 1991:57). Locke, Oxford'ta eğitime başladığında, Owen Puritan bir gelenekten ve fakülte dekanlığına yeni atanmış, önemli bir şahsiyettir (Fraser, 1890:8).

Tolerans savunucularından biri sayılan ve her daim düşünce özgürlüğünü dile getiren ve herkesin hem fikir olduğu bir İncil yorumunun muhakkak ki var olduğuna inanan Owen, devletin din dayatmalarına karşı gelen ve bu husustaki fikirlerini çekinmeden dile getiren bir düşünürdür. O, herkesin dilediği gibi inanma ve ibadet etme özgürlüğüne sahip olduğuna inanır. Owen'ın düşünce çizgisinde hareket eden bir çok Westminster'lı öğrenci gibi Locke'da, vicdan özgürlüğünü savunmaya ant içmiş ve onun çizdiği yolda tolerans anlayışını oluşturmaya başlamıştır. Nitekim *Mektup'ta*, dini inanca yönelik toleranssızlığın temel olarak mantıksız olduğunu ifade eden Locke, insanların inandıklarının dışında herhangi bir inanca zorlanmalarının anlamsız olduğu düşüncesini Puritan bir gelenekle kaleme almıştır. O içten bir şekilde inanılmayan herhangi bir inancın ne kalıcı olabileceğini ne de bu inancın inandırıcılığının olabileceğini ileri sürmektedir. Mendus'un da ifade ettiği üzere, bu durumda,

Ortodoks dini inancını insanlara benimsetmeye çalışanların girişimleri, başarısızlığa mahkûmdur (Mendus, 1987:6).

Ancak yine de her ne kadar Locke'un tolerans savunusunun Oxford'ta, Owen'ın öncülüğünde gelenekleşen tolerans anlayışından etkilendiği savunulsa da, onun dini tolerans anlayışının temellerinin, üzerinde ki asıl etkinin kendisi ile aynı dönemde üniversite öğrencisi olan ve Locke'tan altı yaş küçük olan ve danışmanlığını üstlendiği Thomas Cole'dan geldiği düşünülmektedir. Cole'un nazik, toleranslı ve mükemmel bir bilgin olduğundan Locke'un üzerinde tesirinin büyük olduğuna inanan Çetin'e göre, ayrıca, dini inanışlar konusundaki toleranslı tutumlarıyla tanınan Henry Wilkons'un ve Francis Howell'inde Locke'un düşüncelerinin gelişiminde etkileri büyüktür (Çetin, 1995:13). Locke'un dini tolerans anlayışının oluşmasında birçok düşünürün tesirinin olduğu dile getirilmiş olsa da, aslında, Locke'un hem kendisinin hem de felsefesinin değer görmesine imkân tanıyan en önemli kişisini, sonları tanıştığı ve belirli bir süre danışmanlığı ve sekreterliğini üstlendiği Anthony Ashley Cooper⁸ (1622-1683) olduğunu söylemek sanırım bir abartı olmayacaktır. Locke'un Shaftesbury ile tanışması, onun siyasal düşüncelerinin oluşumunda ve gündelik hayatının şekillenmesinde epeyce etkili olmuştur. Hem II. Charles hem de Shaftesbury'nin Anglikan kilisesinin toleranssızlığına karşı çıkmaları, Shaftesbury'nin dini özgürlük savunucusu olması, onun tolerans anlayışının oluşumunda etkilidir. Locke'un dini toleranstan/özgürlükten kastı, esasında, Katolikler tarafından mütemadiyen işkence görme tehdidinde olan ve gören, aynı zamanda büyük bir kovuşturmayla mücadele etmek zorunda kalan Protestan muhaliflerdir. II. Charles'ın Katoliklere dini tolerans gösterilmesini savunduğu bir dönemde, kendisi de aynı zamanda bir Protestan olan Locke, Shaftesbury'den yana taraf tutmuş ve toleransın Katoliklere gösterilmemesine yönelik bir duruş sergilemiştir. Ancak hem II. Charles hem de Shaftesbury Anglikan kilisesinin toleranssızlığına karşı ortak bir duruş sergilerler (Cranston, 1961:8). Locke'un dini tolerans anlayışının bu açıdan Shaftesbury'nin etkisi altında kaldığı rahatlıkla düşünülebilir (Gough, 1991:67).

Locke'un Dini Tolerans Anlayışı

Dini toleransı, insanların vicdanlarına değil, din ve siyasetin birbirlerinden ayrılmasına, yani akla dayandıran Locke'un dini tolerans anlayışının temeli, bireyler arası ilişkileri rasyonel bir zemine dayalı olarak ele alan " Hukuk" tur (Toku, 2003:127). İnsanların doğa durumundan sivil-siyasal bir topluma geçmelerinin onlar için daha iyi olduğuna inanan Locke, insanların dünyevî meselelerde tek başlarına karar vermelerinden önce kendi aralarında birleşerek kendi rızalarıyla, gönüllü olarak oluşturdukları ve bir sözleşme ile bağlandıkları bir sivil-siyasal toplum içerisinde yaşamalarının onlar için daha mâkul bir tercih olduğu görüşündedir. Devletin varlık sebebini sivillerin dünyevî çıkarlarını (*hayat, özgürlük, mülkiyetlerini*) korumakla sınırlandıran Locke, bunun ancak ve ancak halkın atadığı görevlilerce yerine getirilmesi durumunda ya da sivil-siyasi yönetim biçiminin *anayasal demokrasi* olduğu bir durumda gerçekleşebileceğine inanır. Özetle, Locke'a göre, " sivil-politik toplumda yönetme hakkı, tüm bireyler anlamında halkın kendisine ait olup, yönetimin formu da anayasal demokrasidir" (Toku, 2003:129).

Locke, 1660'lı yıllarda tutucu ve geleneksel bir eğilim içerisinde olduğunu kabul eder, lakin bu tavrının özgürlüğe zarar verdiğini ise kabul etmez. Çünkü sınırsız bir tolerans anlayışını benimsemeyen Locke'a göre, sadece sınırlı tolerans, toplumsal yaşamla uyumluluk gösterebilir. O, doğru ve yanlışın Doğa Kanunu ya da Tanrı İradesi ile belirlendiğini ancak olağan, *bağsız*

⁸ Bundan sonrasında Shaftesbury olarak ifade edilecektir.

şeylerde (*Indifferent things*)⁹, sivil yöneticiye bağımlı olunması gerektiğini belirtir. Çünkü sivil yönetici, hem kamu düzeninin korunmasından hem de bu düzenin devamlılığınının sağlanmasından sorumlu yegane kişidir (Gough, 1961:63).

⁹ Latincesi "Indifferens" tır. Terimin, ' aynı kutbun ne bir tarafı ne de ötekisi' gibi genel bir anlamı bulunmaktadır. Mevcut bağlamda, *res indifferentes*, kendi başlarına olmayan eylemlerin ahlaki olarak gerekli ya da yasaklanmış olması manasına gelmektedir. Locke ve onun hayali eleştirmenleri, sivil kanunların ' *indifferent things*' eylemlerle ilgili olduğuna inanmaktadırlar. Edward Bagshaw, *Indifferent things*'ten Tanrı'nın, performansını insan takdirine bıraktığı dışa dönük eylemler ve daha özelde dini ibadet bağlamında üstlenilen eylemleri kasteder. Bkz: Edward Bagshaw; *The Great Question Concerning Things Indifferent in Religious Worship*, 1660, s. 2. Locke'un kastettiği ise " Ahlaki açıdan ne iyi ne de kötü olan her şeydir." Bkz: John Locke, *John Locke: Political Essays*, ed. Mark Goldie, Cambridge, 1997, s. 62. Ayrıca, Locke'un *indifferent things*'ten kastı ilahi yasanın ne doğrudan buyurduğu ne de yasakladığı bütün eylemlerdir. James H. Tully, Locke'un "A Letter Concerning Toleration" (Toleras Üzerine Bir Mektup) eseri için yazdığı girişte, *indifferent things* kavramını şu şekilde açıklar: " İncil'de açıkça belirtilmeyen, ancak bir mezhep ya da başka biri tarafından kurtuluşa ihtiyaç duyulduğu düşünülen dini ibadet ve inanç biçimleri". Bagshaw'a göre asıl mesele, sivil yöneticinin bağımsız şeyleri (magistrate) belirleme ve dayatma hakkına sahip olup olmadığıdır. O, buna olumsuz yanıt vermektedir. Çünkü bağımsız şeyler'de herkesin kişisel yargılama ya da vicdan hakkı bulunmaktadır ve bu nedenle kanun sınırını belirler. Bkz: Locke, John (1983), *A Letter Concerning Toleration*, Ing. William Popple, ed. John H. Tully, Hackett Publishing Company, USA, 1983, ss. 3-4. Erdal Alova'nın Latince sözlüğünde ' Indifferens', " ne iyi ne de kötü; (kişi) yansız, bitaraf, umursamaz" anlamlarında kullanılmaktadır. Bkz: Erdal Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995, s. 296; Ayrıca, John Dunn'un "John Locke" adlı eserinin Türkçesinde, Indifferent, " Bağlantısız" olarak çevrilmiştir. Dunn, dinsel törenlerin Locke tarafından " bağlantısız" konular olduğunu dile getirmekte ve bunların insanların tercihlerine dayalı olduğu ve dolayısıyla sivil yönetici (magistrate) tarafından belirlenebileceğini ifade etmektedir. Sivil yöneticiye sahip olmanın temel nedeni, insanın kötü ve bencil yönünün bertaraf edilebilmesine imkan sunmaktır. Dolayısıyla toplumsal huzur için sivil bir yöneticinin varlığı gereklidir ve sivil yönetici huzuru sağlayabilmek adına Tanrı'nın açıkça yasakladığı her şeyi yapabileme kudretine sahiptir. Bkz: John DUNN, John Locke, çev. Hakan GÜR, Dost Kitabevi, Ankara, 2011, s.58. Ayrıca, Locke'un " Toleras Üzerine Bir Mektup" eserini " Hoşgörü Üzerine Bir Mektup" adıyla dilimize aktaran Melih Yürüşen, " *Indiffernt things*" kavramını, " *Gündelik İşler*" olarak çevirmiştir. Bkz: John Locke, *Hoşgörü Üzerine Bir Mektup*, çev. Melih Yürüşen, Dördüncü Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2005, s. 50. Locke, sivil yöneticinin, dinî konularda, insanların inancına ya da kiliseye müdahale etmemesi gerektiğine inanır. Bu bağlamda İngilizce metinde kullanılan " Indifferent" kelimesi, sadece "gündelik" olarak ifade edildiği takdirde, sivil yöneticinin gündelik işlerin tümünden elini eteğini çekmesi anlamının çıkacak olmasından ötürü, " *gündelik*" kelimesi yerine " *Dini konularda bağı olmayan*" anlamında " bağımsız" kelimesinin kullanılması daha uygun görünmektedir. Bundan maksat, sivil yöneticinin/sulh yargıcının, kilisenin yapıp ettiklerine ve insanların inancına müdahale etmemesi ya da onlardan bu hususta bağı koparmasıdır. " *Indifferen things*", aynı zamanda, Tanrı tarafından " Zorunlu" olarak yapılması emredilmeyen ya da yasaklanan insan davranışlarını ifade etmede de kullanılmaktadır. Kısaca, *Indifferent things*, bağlantısız şeyler, bağımsız şeyler, dine bağımlı olmayan şeyler manasına gelmektedir. Buna ek olarak, "Things indifferent" (kurtuluşa), ahlaki yönden değerli olup olmadığına karar verilemeyen ya da ahlaki yönü üzerinde durulmayan şeyleri ifade eden Yunanca bir kavram olan *Adiaphora*'nın karşılığı olarak da dile getirilmektedir. Locke, " *Indifferent things*" kavramını ahlaki olarak ne iyi ne de kötü olan şeyler için kullanmaktadır. Ona göre, ahlaki yasanın ne doğrudan emrettiği ne de yasakladığı şeylere " *indifferent things*" denmektedir. Bu kavram teolojik tartışmaların merkezindedir ve " *things necessary*" (*to salvation*) yani ruhun kurtuluşu için gerekli olan şeylerden farklıdır. İkinci Tanrı tarafından Kutsal Kitap içerisinde öngörülmüş ve bu nedenle insan tarafından değiştirilememiştir, önceki ise insan değişiklikleri ve yerel hükümlere açıktır. Dolayısıyla, Tanrı her ne kadar kendisine ibadet edilmesini önemse de, ibadetin ayakta ya da oturularak veya siyah elbise ya da beyaz giysiler giyilerek yapılmadığı ile ilgilenmez. O bu tür konulara bağımsızdır, ilgisizdir. Önemli olan onun içten yapıp yapılmadığıdır. Bu durumda iki sorun ortaya çıkmaktadır: Gerçekte " *bağımsız şeyler*" başlığı altında ve " *bağımsız şeyler*" alanında ortaya çıkan

Sivil iktidarın doğru bir biçimde anlaşılabilmesi ve kökeninden türetilmesi için insanların doğal durumlarını öğrenmenin elzem olduğunu düşünen ve insanların doğa durumunda yetkin bir özgürlüğe sahip olduğunu iddia eden Locke, bu durumun birinin diğerine üstünlüğünün olmadığını dile getirir. Nitekim insanların doğal özgürlüklerini insanın doğa yasasına sahip olmasıyla özdeşleştiren Locke, özgürlüğü, " Herkesin her istediğini yapabilmesi, dilediği gibi yaşayabilmesi, herhangi bir yasaya bağlı olmaması" anlamına gelmediğini belirtir (Locke, 2012:21). İnsanların doğa durumunda, bir başkasının boyunduruğuna ya da otoritesine bağlı olmaksızın diğer insanlarla eşit haklara sahip olduğunu düşünen Locke, aynı zamanda, özgür insanlığın doğal haklarını savunan birisi iken öte yandan " Köle sahiplerinin köleleri üstünde sahip oldukları ve sivil toplumdan bağımsız bir şekilde edindikleri hakları kapsamlı bir şekilde haklılaştıran" (Bernosconi, 2011:15) bir düşünceye sahiptir. Bir insanın kendi yaşamı üzerinde iktidar sahibi olamayacağını, kendi özgürlüğünü ve yaşamını bir başkasına devretmesinin mümkün olamayacağını (Locke, 2012:21) ifade eden Locke, " Hiç kimsenin kendisinin sahip olduğundan daha fazla iktidarı başkasına" (Locke, 2012:22) veremeyeceğini ileri sürer. Bu durumda kendi yaşamına son verme hakkı bile olmayan insanın başkalarının yaşamları üzerinde egemenlik kurmasının söz konusu olamayacağı düşünülebilir.

İnsanların kendi dinlerini belirleme özgürlüğüne sahip olduğu temeline dayanan *dini tolerans anlayışını* Avrupa'da ilk kez dile getiren kişi, aslında, John Locke değildir. Chillingworth, Jeremy Taylor, Glanville ve İngiliz Kilisesinin diğer felsefeci ilahiyatçıları dini toleransı Locke'tan çok önceleri dile getirmişlerdir. Onlar'da Locke gibi, devlet aracılığı ile dini inanışa yönelik daha geniş bir toleransı savunmuşlardır (Fraser, 1890:91). Lakin Locke'u diğerlerinden özel kılan şey, savunduğu dini özgürlük anlayışının " Kişinin kendi bildiği yoldan dindar" (Dunn, 2011:45) olmasına, yani herkesin inancının sorumluluğunu bir kuruma, kuruluşa, topluluğa değil kişinin kendisine bırakması ve kendine has felsefi üslubu ve sistematığıdır. Dahası, *Mektup'un*, derli toplu oluşu ve felsefi bir zemine oturtularak yazılması, onun söylemlerini ikna edici hale getirmiş ve zaman içerisinde destek bulmasına imkân tanımıştır (Gough, 1991:74). Kısacası, Locke'un dini tolerans anlayışı, Tanrı'nın rızasını kazanma adına kişiler tarafından uygulanan dini ibadetlere bağlıdır ve *Mektup'un* hemen başlarında Locke, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini dile getirmiştir. Nitekim onun dini tolerans anlayışında kilise, insanların ruhlarının kurtuluşu ile ilgilenirken sivil hükümet " Toplumun refahı" ile ilgilenmektedir. Locke *Mektup'ta* genelde dini tolerans lehine üç genel argüman sunmaktadır (Thomson, 2001:64-66): Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, zoraki değil rızaya dayalı inanç ve tolerans gösterilmemesi gerekenler. Şimdi de, *Mektup'tan* hareketle, sırasıyla bu konuları detaylandırmaya çalışalım.

larda sivil yöneticinin buyruklarını kabul etmek mecburiyetinde miyiz? Bazıları " *bağımsız şeyler*" alanında bile sivil yöneticinin iyi bir düzen ve mutabakat uğruna insanlara kilise kurallarına uymayı empoze edebileceğini dile getirmektedir. Dine karşı olan (*adiaphorist*) biri bile " *bağımsız şeylerin*" geniş bir alanını vurgulamakla birlikte, yine de insan buyruklarına itaati beklemesine karşın siyasi olarak dar görüşlü (illiberal) teolojik bir liberal (özgür düşünceli kimse) olabilir. Bu Locke'un Hükümet Üzerine İnceleme'deki (1660-1662) başlangıç noktasıydı. Locke, 1667 yılında bu düşüncelerini değiştirdi. Mevcut paragrafta Locke, hükümetin iktidar yanlısı müdahale için tek kriter olarak (ahlaki ve estetik kaygıları değil) sivil yönetimin korunması uğruna kamu güvenliğinin sağlanmasını bir ibadet biçimine tercih edebildiğidir. Bkz: John Locke, *A Letter Concerning Toleration and Other Writings*, ed. With an introduction by Mark Goldie, Liberty Fund, USA, 2010, S. 33. - İng. ç.n.

Din ve Devlet İşlerinin Birbirinden Ayrılması

Kilise'yi, " Tanrı'ya toplu halde, onun kabul edebileceğine hükmettikleri ve ruhlarının kurtuluşu ulaşmasında etkili olabilecek bir tarzda ibadet edebilmek için kendi rızalarıyla biraraya gelmiş gönüllü insanlar topluluğu" (Locke, 1983:28) olarak tanımlayan Locke, devleti (Commonwealth)¹⁰ sivililerin çıkarlarını teşvik etmek, korumak ve ilerletmek için oluşturulmuş bir " İnsanlar topluluğu" olarak görür. Locke, yaşam, özgürlük, sağlık ve beden dinlenmesi ile örneğin, para, toprak, ev, eşya ve benzeri dünyevi mallara sahip olmayı, " Sivil çıkarlar" (Sivil mülkler) olarak nitelendirmektedir (Locke, 1983:26). O, kiliselerin hiçbir siyasi gücü olmadığından insanları cezalandırma ve bu cezaların uygulanmasına yönelik yaptırımlara sahip olamayacaklarını düşünür. Dolayısıyla, kiliselerin devlet gibi siyasi herhangi bir güçleri bulunmamakta ve bulunmamalıdır. Devletin, kiliselerin aksine, sivililerin haklarını korumaya (Locke, 1983:48) ilişkin, kendisine sivililer tarafından verilmiş bir yaptırım gücü bulunmaktadır. Ancak ona göre, insanlar, toplumsal sözleşmenin bir gerekliliği olarak, her ne kadar, sivil haklarını bir sivil yöneticiye/yönetime devretseler de (Locke, 1983:29), toplumsal sözleşmenin gerekliliklerinden birisi olmayan ruhlarının kurtuluşunu, hiçbir kimseye/kuruluşa devredemezler. Dolayısıyla, kilisenin sivil yöneticiler aracılığıyla insanların ruhları üzerinde tahakküm kurma hakkı bulunmadığına inanan Locke, hiçkimsenin, herhangi bir kiliseye bağlı olarak dünyaya gelmediğini ve herkesin sonradan dilediği topluluğa/mezhebe gönüllü olarak katılabileceğini ileri sürer. Ona göre bunda toplum ve devlet açısından herhangi bir sakınca bulunmamaktadır ve bu durum doğaldır. İnsanların bir topluluğa bağlanma gereksinimi duymaları ya da insanların herhangi bir topluluğa gönülden katılmak arzusunda olmalarının asıl nedeni, bu topluluğun kendilerini ebedi saadete ulaştırmada yardımcı olacağına duydukları inançtır (Locke, 1983:28).

Ayrıca, Locke, dinin ne dünyevi bir ihtişam kurmak ne de insanlar üzerinde amir bir güç uygulamak için oluşturulduğu inancını ileri sürer. Zira ona göre, Hıristiyanlık çatısı altında toplananların temel amacı kendi nefisleri ve kötülükleriyle mücadele etmektir. Çünkü inanç ruhun kurtuluşu ile ilgili bir kavramdır ve sadece hakikî imana sahip olanlar kendi ruhlarını kurtuluşa erdirebilirler (Mendus, 1991:26). Devletin ve kilisenin birbirinden farklı işlevleri olduğuna inanan Locke, kilisenin siyasal herhangi bir gücünün olmadığı düşüncesindedir. Kilisenin kendi sınırları içerisinde kalması gerektiğini ve kilise ile devlet işlerinin birbirinden

¹⁰ *Commonwealth* (1649-1660), Tanrı'nın insanlar arasında düzen, toplum ve hükümet olmasını dilemesi anlamına gelir. *Commonwealth*, Sivil savaş sonrasında İngiltere'nin kralsız kaldığı bir dönemi ifade etmektedir. 1649 yılında, I. Charles'ın asılmasında sonra, Büyük Albert'tan beri İngiltere ilk kez kralsız kalmıştır. İngiltere, kralsız geçen bu yıllarda, çeşitli yönetim sistemlerini denemiş lakin hiçbirinde başarılı olamamıştır. Oliwer Cromwell, 1653 yılında Parlamentoyu fesheder ve Lord koruyucusu ünvanını alır. Cromwell, İngiltere topluluğunu (*Commonwealth of England*); himaye edilen devletler topluluğunu, kurdu. Bu, İngiltere'nin ilk Cumhuriyeti'dir. Bu topluluk, 1649 yılında İngiltere'de başlayan sonraları İrlanda ve İskoçya'da devam eden ve I. Charles'ın idamını takiben kurulan Cumhuriyet tarzı bir yönetim anlayışını içermektedir. *Commonwealth*'in eski kullanımı 'British Commenwealth' ya da yeni kullanımı 'Commenwelath of nations'dır. *Commonwealth*, çoğunlukla İngiliz İmparatorluğu'nun eski toprakları olan 52 üye ülkenin hükümetler arası birleşiminden oluşan bir organizasyondur. Kuruluş amacı, kendisine bağlı ülkeler ile ticareti ve dostluğu artırmaktır. İngiltere kral ya da kraliçesi bu organizasyonun başıdır. Bu yapıya bağlı bütün ülkelerin katılımıyla her yıl bir toplantı düzenlenmektedir. Ancak her bir ülkede, onsu devlet gerçekten olamayacağı üstün bir gücün olması gerekir. Locke bu gücü sivil yönetici/sivil yargıç olarak nitelendirir. Ona göre, yasama gücünün tüm niteliği ve meselesi, " *Indifferent things*" [dinsel bağı olmayan, bağısız şey] lerdir. Bunlar üzerinde ya süper sivil yöneticinin [yargıcın] gücü olmalıdır ya da o hiçbir şeydir.- ç.n.

ayrılmasının zorunlu olduğunu ve her ikisinin de kendilerine ait sınırları bulunması ve bu sınırlara hiçbirinin dışardan müdahale etmemesi gerektiğini düşünen Locke'a göre, ikisi arasındaki sınırlar, sabit ve değiştirilemezdir (Locke, 1983:33). Onları birbirleriyle kaynaştırmak yanlıştır. Öyle ki, " Her kim ki asılları, gayeleri, işleri ve neredeyse bütün konulardaki düşünceleriyle birbirlerinden mükemmel bir biçimde ayrılan ve sonsuz derecede farklı olan bu iki kurumu birbirine kaynaştırmak isterse, cennetle dünyayı, en uzak ve en yakın olan iki şeyi - ki bundan ötesi yok!- birbirine kaynaştırmış" (Locke, 1983:33) olur.

Siyasi yönetim işlerinin din işlerinden kesinlikle ayırt edilmesini ve her ikisi arasında âdil sınırların konulmasını bütün her şeyin üstünde gerekli gören Locke'a göre, bu yapılmadığı takdirde, " Bir tarafta insan ruhuna özel ilgi gösterenler ya da en azından ilgilendiğini gösterenler diğer tarafta devleti koruyanlar yahut koruduklarını ileri sürenler arasında ortaya çıkacak ihtilaflar hiçbir zaman sona erdirilemez" (Locke, 1983:26). Kısaca, Locke, sulh yargıcının tüm yetkisinin sadece sivil meseleleri ihtiva etmesi gerektiğini, yargılama ve cezalandırma yetkisinin insanların ruhlarının kurtuluşu gerekçesiyle dini alana genişletilmemesi gerektiğini ileri sürer ve bu hususta üç temel neden sunmaktadır:

- a- *İnsanların ruhlarının kurtuluşu bizzat kişinin kendisine aittir. Bu sivil-siyasi yöneticinin tekelinde olan bir şey değildir. Ayrıca Tanrının sivil yöneticileri böyle bir yetkiyle donattığı günümüze kadar görülmemiştir. Ruhların kurtuluşu kişi tarafından bir başkasına devredilemez ve hiçkimse onunla ilişkisini tümüyle kesemez. Bu durumda, hakikî dinin insanlar tarafından samimi bir biçimde kabul edilmesi, insanların içsel olarak ikna edilmelerine bağlıdır. Bu gerçekleşmediği takdirde, Tanrı nezdinde müteber olmayan bir inancı ona sunmakla birlikte diğer günahlarımıza riyakârlığı ve O'nun ilahî haşmetine saygısızlığı da eklemiştir.*
- b- *Ruhların kurtuluşu sivil yöneticiye ait değildir. O insanlar üzerinde sadece dışsal bir güce sahiptir. Oysaki hakiki dinin kendisi zihnin tam olarak ikna edilmesine bağlıdır. İnsanlar dışsal baskılarla herhangi bir inancı kabul etmeye zorlanamazlar. Mülkiyet müsadere, hapisler, işkenceler ve bu nitelikteki herşey, insanların bir şeylere ilişkin kanularını değiştirebilecek güçte araçlar değildirler. Başkalarını hataları konusunda uyarma, onlara nasihat etme ve onları ikna etmek süretiyle hatalarından yanlışlardan döndürme her insanın kişisel bir hakkı olmasına karşın insanları kanunlarla zorlamaya ve bir takım kurallara uymaya zorlama yetkisi sadece sivil yöneticiye aittir. Çünkü cezalar olmaksızın kanunların insanlar üzerinde herhangi bir yaptırım gücü bulunmamaktadır. Aydınlik¹¹ ve kanıtlama, insanların kanaatlerinde bir değişiklik meydana getirebilir; kaldı ki bu aydınlık, bedensel eziyetlerin ya da herhangi bir dışsal cezanın neticesinde ortaya çıkamazdı.*
- c- *İnsanların ruhlarının kurtuluşuna ihtimam gösterme sulh yargıcına ait değildir. İnsanların türlü baskılarla vicdanlarına aykırı inanışları kabul etmeye zorlanmaları anlamsızdır. Çünkü insanları kurtuluşa eriştirecek tek bir hakikat ve tek bir yol olduğuna göre ve insanlar hükümdarlarının kabul ettiği din dışında bir inanca sahip değillerse ve kendi akıllarının hareket etmeleri yasaklanmış ve körü körüne yöneticilerinin ya da doğdukları yerlerde ki mevcut sistemin, insani arzuların ve batılığın kurbanı iseler, insanların sıkıca bağlandıkları bir umuttan bahsetmek mümkün değildir. Zira hükümdarların dindeki*

¹¹ Locke'un kastettiği Işık, "doğanın ışığıdır"; insan doğasında bulunan anlama, muhakeme ve duyumsama yetileridir. Locke, insanın bir "doğa durumu" nda dünyaya geldiğini ifade eder. Ona göre, her bir kişinin doğal-hakları; Tanrı-vergisi hakları (god-given rights) bulunmaktadır. Bu haklar hiçbir sivil yönetim ya da yöneticinin güdümünde değildirler ve hiçbir kimseye devredilemezler. Bunlara kısaca, devredilemez haklar diyebiliriz. İnsan doğasının bencil olduğuna inanan Hobbes'un aksine Locke, insan doğasının akıl ve tolerans ile şekillendirildiğini ifade eder. Bkz: Roger Woolhouse; John Locke, çev. Akın Terzi, İş Bankası Yayınları, s. 64. – ç.n.

çeşitliliği kendi arzuları ve hevesleri doğrultusunda kullandıkları bir ortamda cennete ulaştırılan yegane yol daha da darlaşacaktır. Saçmalıkların, anlamsızlıkların gittikçe arttığı bu tür bir yerde insanların ebedi saadetleri ya da ızdırapları doğdukları yerlere bağlı olmaktadır (Locke, 1983:26-27).

Locke, papazların Hıristiyanlığı kendi emelleri doğrultusunda çarpıttıklarını düşünür. Ona göre, papazlar iki yanlış inanca sahiptirler (Locke, 1983:4). İlk olarak, dini ibadetteki her tür değişimi günah saymaları; ikinci olarak, dini bütün bir Hıristiyanın öncelikli görevinin sapmaları ve değişimleri, gerekirse zorbalıkla ve silah zoruyla düzeltmesi gerektiğine yönelik inançlarıdır. Locke, baskıyla, cebirle değil, aşkla, sevgiyle ve güzellikle insanlara yönelmesi ve onlara etkide bulunulması gerektiğine inanır (Locke, 1983:4). Aksi takdirde insanların inançları üzerinde bırakılan etki geçici olacaktır. Dahası, devletin insanlara inanç dayatma hakkı bulunmadığına inanan Locke, devletin insanların inanışlarını değiştirebilmesi, insanların gerçek manada ikna edildiği anlamına gelmediğini ileri sürer. Ulaşılan netice şudur: İnsanlar dışsal bir onaylama gösterirler ancak bu onların içsel olarak ikna oldukları anlamına gelmemektedir.

Toleransı, " Hakikî dinin temel ölçütü" olarak gören Locke, dinsel toleransın hem akıl hem de Hıristiyan vahyi adına bir zaruriyet olduğunu dile getirir. Locke'a göre hakikî din, " Akıl çok güçlü bir biçimde ve içten kendi kendisini iknasıdır ve inanç, inanç olmaksızın bir inanç değeri taşımamaktadır" (Locke, 1983:23). Kiliseye katılmanın temel amacını Tanrı'ya aleni olarak ibadet edebilmek ve bu sayede ebedi saadete ulaşabilmek olarak sınırlayan Locke, bütün dini toplulukların bu amaç doğrultusunda hareket etmesi gerektiğine inanır. Dolayısıyla, dini bir toplulukta sivil çıkarlara ya da toprak sahibi olmaya yönelik herhangi bir faaliyetin yürütülmemesi gereklidir ve herhangi bir vesileyle insanlar üzerinde buna yönelik herhangi bir faaliyetin yürütülmemesi gereklidir. Bu güç tümüyle sivil yöneticiye aittir. Zira zâhiri mallar onun yetkisindedir. Kiliseler/dini toplulukların kendi üyelerine yönelik tembihleri, öğütleri ve tavsiyeleri aslında topluluk üyelerine sorumluluklarını ve yetki sınırlarını hatırlatmaya yöneliktir. Ancak tüm çabalara rağmen toplum içerisinde toplumsal kurallara uymamakta ısrar eden ve onları ihlal edenler olacaktır. Bu durumda kilisenin yapacağı tek şey, " Değişime kapalı olan, yoldan çıkan bu inatçı ve dik kafalı kimseleri" toplumdan uzaklaştırmak ve toplulukla ilişkilerini kesmektir. Kilisenin azami gücünün aforoz etme olduğuna inanan Locke, bunun kiliseye ait son ve en yüksek güç olduğuna inanır (Locke, 1983:29-30).

Özetle, Locke'un dini tolerans savunusu, sivil yöneticinin siyasi rolünün dini meseleleri kapsamadığı temeline dayanır. Sivil yasalar yalnızca sivil çıkarların korunmasına yönelik olmalıdır. Sivil yasaların insanları içsel değil dışsal olarak ikna etmede işe yarayabileceğini zira onların belirli yaptırım gücüne sahip olmalarının insanlar üzerinde etkili olabileceğini düşünen Locke, zorlamaların, zorbalıkların insanların iradesi üzerinde etkili olduklarını ancak insanların düşüncelerinde herhangi bir etkilerinin olamayacağı görüşündedir. Dini inanışların düşünsel, akla dayalı olması onun herhangi bir iradeye gönülsüzce bağlanmasına mani olmaktadır. Dolayısıyla zorlamanın anlama üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Sivil yönetimin asli görevi neyin doğru neyin yanlış olduğunu belirlemek değil, devletin güvenliği ve devamını sağlamaktır.

Asıl Olan Dışsal Değil İçsel Bir Onaylamadır

İkinci olarak, Locke gücün ve zulmün dışsal bir onaylamayı mümkün kıldığını ancak bunun içsel/ruhsal bir dinginliğin sağlanmasında yetersiz olduğu inancını taşır. Ona göre, bu yetersizlik, yanlış bir din ve ikiyüzlülüğün oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Bu durumda, insanların inanmadıkları bir dini inanış tarafından ebedi saadete ulaştırılmaları mümkün gözükmemektedir (Locke, 1983:27).

Ruhların kurtuluşunu tamamen kişinin kendi sorumluluğuna bırakan Locke, buna dışardan herhangi bir müdahalenin yapılmaması gerektiğini savunur. Nitekim Locke'a göre, haz almadığımız bir zanaatle daha zengin olabileceğimizi ya da bir takım hastalıklardan hiç iman etmediğimiz tedavilerle kurtulabileceğimizi ancak hiç itimat beslemediğimiz bir dinle ve hoşlanmadığımız bir ibadetle kurtuluşa ermemizin mümkün olamayacağını (Locke, 1983:27) düşünmektedir. Dolayısıyla, insanlara dışsal bir zorlamayla herhangi bir inancın kabul ettirilmesi mümkün değildir. haz almadığımız bir zanaatle daha zengin olabileceğimizi ya da bir takım hastalıklardan hiç iman etmediğimiz tedavilerle kurtulabileceğimizi ancak hiç itimat beslemediğimiz bir dinle ve hoşlanmadığımız bir ibadetle kurtuluşa ermemizin mümkün olamayacağını (Locke, 1983:27) düşünmektedir. Dolayısıyla, insanlara dışsal bir zorlamayla herhangi bir inancın kabul ettirilmesi mümkün değildir. İnsanların ruhlarının kurtuluşunu Hıristiyanlığa dayandıran Locke, "Hıristiyanlık dışındaki dinlerin insan ruhunun kurtuluşunda katkıda bulunamayacağını" (Şener, 2014:140) düşünür. Ancak o Hıristiyanlığın insanlara zoraki değil sevdirilerek anlatılması gerektiğine inanır (Şener, 2014:146).

Waldron'un açıklamalarının Locke'un dışsal zorlamalara ilişkin açıklamalara eleştiri niteliğinde olduğuna inanan Mendus'a göre, zora koşulmuş dini inanç, her ne kadar içsel olmasa da bu inanç yine de *samimiyete* (*sincere*) dayanabilir ancak insanlar üzerindeki zorlamanın doğrudan değil dolaylı olarak ve ustaca yapılmış olsa bile *otantik* (*authentic*) değildir. Zira elde edilen inanç ve onun nasıl elde edildiğine yönelik açıklamalar, inananın inancında samimi olduğunu kanıtlaya da yine de bu, inancın *otantik* olduğunu bizlere göstermemektedir. Başka bir deyişle, Waldron, dini ve ahlaki konularda inancın *samimiyete* dayalı oluşu ve bu inancın *otantikliği* arasında önemli bir ayrım bulunduğunu ileri sürer ve Locke'un dini tolerans anlayışının samimiyete değil otantikliğe yönelik olduğu görüşündedir. Zira ona göre, bir inancı *hakiki* kılan şey, onun *samimiyete* dayalı oluşundan öte *otantikliği*dir (Mendus, 1989:30-31).

Bu durumda, Locke'un dini tolerans anlayışının kusurlu ve tamamlanmamış olduğuna inanan Waldron'un Locke'a yönelik eleştirisi, dini zorlamaların bazen doğrudan değil dolaylı yoldan olabileceği üzerinedir. Waldron'a göre, bu tür bir durum, yönetimdekilerin genelde heterodoks düşünceleri yok etmeye yönelik karalama kampanyalarının arttığı bir dönemde gerçekleşebilir. Örneğin, dünyanın yuvarlak olduğuna ilişkin büyük bir kaygı, dünyanın yuvarlak olduğunu iddia eden tüm kitapların yasaklanmasına neden olabilir. Bu açıdan, Waldronun açıklamaları Locke'un tolerans söyleminin iki önemli özelliğini belirtmesi bakımından önemlidir: Bunlardan ilki şudur, zora koşulmuş dini inanç bazen samimiyete dayalı olabilir ancak öncesinde bahsedildiği üzere zorlama dolaylı yoldan ve ustaca yapılmış olsa bile neticede otantik olmayabilir. Kısaca, dini ve ahlaki hususlarda bir inancın içsel oluşu ve bu inancın otantik oluşu arasında önemli bir ayrım bulunabilir ve Locke'un söylemi böylelikle içsel değil otantik olmaktadır. Sonuç olarak Waldron'un ifade etmek istediği şey, İnsanların inançlarının dolaylı olarak zorlanabileceği ve bu durumun da zorlayan insanların sözlü olarak ikna edemedikleri insanları gizli aletler kullanmak suretiyle ya da dolaylı olarak onları ikna etmeye çabaladıklarında ortaya çıktığı üzerinedir. Mendus, bu durumun izahı açısından şunu dile getirmektedir. İnsanlar hipnoz edilerek ya da beyinleri yıkanarak da ikna edilebilirler. Ancak Mendus'a göre, hipnoz edilen ya da beyni yıkanan insanların karakteristik olarak kendilerine söylenenin dışına çıkabilecek bir durumda olmayışlarından ötürü, bu tür durumda olanların inançlarının samimi değildir (Mendus, 1989:31).

Ayrıca, öncesinde de ifade edildiği üzere, Locke, zorlayıcı aletlerle insanların düşünceleri ve inançları üzerinde tahakküm kurmanın mantıksızlığını dile getirmiştir. Ruhların kurtuluşunu ya da iyiliğini otoritenin dışsal bir zorlaması ya da müdahalesiyle belirlenemeyeceğine inanan

Locke, “ Yalnızca insanların içini aydınlatan ışık ve kanıtlama, insanların kanaatlerinde bir değişiklik meydana getirebilir; kaldı ki bu ışık, bedensel eziyetlerin ya da herhangi bir dışsal cezanın neticesinde ortaya çıkmazdı” (Locke, 1983:27). Locke'un burada kastettiği şey, inancın insan ruhunun kurtuluşunda gerekli olduğu ve bu inancın dışsal zorlamalar ya da baskılarla alt edilemeyeceğidir. Dini toleranssızlığın zâhiri olarak insanların inançları üzerinde etkili olabileceğine zira insanların öldürülme korkusundan ötürü inanmadıkları şeyleri bile kabul edebileceklerine inanan Locke, insan ruhunun kurtuluşu için gerekli olan ve içsel olarak kabul gören (gönülden inanılan) şey ise hakiki inançtır. Böylece, Tanrı'ya inanmanın bireyselliğine inanan ve bunun tüm insanlık için gerekli olduğunu düşünen Locke için insanları inanmadıkları bir şeye zorlamak ya da belirli düşünceleri onlara empoze etmeye çalışmak beyhude bir çabadır.

Waldron bu hususta şu örneği dile getirir: Ortodoks inancına aykırı kitapların var olduğunu ve bu kitapların insanların inançları üzerinde tehlikeli sonuçlar doğurabileceğine yönelik bir iddia, insanların bu kitapları alanlar üzerinde doğrudan değil dolaylı bir baskı kurmasına neden olabilir. Hatta bu kitaplara sahip olanların kendileri bile, istemeden de olsa, kendilerini değiştirmek zorunda kalmaktadırlar. Görüldüğü üzere, Locke'un dile getirdiklerinin aksine, burada dışsal bir zorlamadan; yani silahla, kılıçla, baltayla vd. aletlerle insanlar üzerinde tahakküm kurma söz konusu olmamasına karşın dolaylı yollu imalarla, gizli aletlerle insanların düşünceleri üzerinde baskı kurulmakta ve bu, insanların inançlarını değiştirmede oldukça etkili olabilmektedir. Nihayetinde bu türden dolaylı baskılar, dolaylı yoldan ve hiçbir zorlayıcı araç kullanılmadan insanlar üzerinde etkili olabilmekte ve insanların düşüncelerinin değişmesine neden olabilmektedir. Ancak zorbalığın, işkencenin mantıksallığı ile ilgilenen Locke, bu tür dolaylı yaptırımların insanların düşünceleri üzerindeki etkilerinden bahsetmemektedir. Sonuç itibarıyla, insanların düşüncelerinin, inançlarının değişmesinde doğrudan dışsal bir baskı ya da zorlamaya gerek yoktur. Başka bir ifadeyle, dolaylı yollu baskılarla, zorlamalarla insanların düşünceleri üzerinde etkide bulunulabilir ve bu baskıların insanların fiziksel yapıları üzerinde tahribata dönüşmesine de gerek yoktur. Nihayetinde Waldron'a göre doğrudan değil dolaylı yollu baskılarla insanların düşünceleri değiştirilebilir ya da inançları üzerinde baskı kurulabilir. Bu insanlar üzerinde dolaylı yollu baskıların kurulabileceğini ve bununda insanların inançlarını etkileyebileceğini göstermektedir (Waldron, 1988:81). Bu durumda, Locke'un iddia ettiği, insanların inançlarını değiştirmeye yönelik doğrudan dışsal baskıların anlamsızlığı, dolaylı yollu baskıların insanların düşüncelerine tesir etmesi neticede özgünlüğünü kaybetmektedir. Zira inancın genel anlamda iradeye bağlı olmadığı kabulünden hareket ederek kaleme alınan Locke'un *Mektup'u*, hakikî dinin temel amacını “ İnsanların erdem ve saygı çerçevesinde yaşamlarını düzenlemelerine yardımcı” (Locke, 1983:23) olmakla sınırlandırır.

Sivil düzene tehdit oluşturabilecek durumlar gerçekleştiğinde, belirli dini inançları feshetmenin ya da ortadan kaldırmanın devletin meşru hakkı olduğuna inanan Locke için sivil düzeni korumak, herşeyden öte, devletin bekası için önemlidir ve tehlikelerle karşılaşılacak her durumda dini uygulamalara ilişkin kararların kiliseden öte sivil yönetim tarafından verilmelidir. Locke için esas olan devletin bekası ve güvenliği olduğundan, devletin olmadığı yerde sivil hakların korumak, dini ibadetleri yerine getirmek zorlaşacağından, bu tür durumlar gerçekleştiği takdirde devletin insanlara toleranssız olabileceğini ifade etmektedir (Mendus, 1989:26-27). Tüm söylenenlerden hareketle, Locke'un toplumda yaşayan tüm sivillere tolerans gösterilmesini savunduğu kanısı ortaya çıkmamalıdır. Çünkü onun dini tolerans anlayışı, öncesinde dile getirildiği üzere, sivil yönetimin korunmasını öncelemektedir. Dolayısıyla sivil toplum düzenine tehdit oluşturan, zarar veren ya da onu yıkmaya yönelik her türlü

düşüncelere/davranışlara ve insanlara tolerans gösterilmesi mümkün değildir. Nitekim devlet çatısı altında yaşayan hiçbir kimsenin yerel yönetim dışındaki herhangi bir güce bağlı olmasının kabul edilemez olduğuna inanan Locke'a göre, bu tür bir yapılanma içerisindeki hiçbir cemaat ya da topluluğa tolerans gösterilmemelidir.

Tolerans Gösterilmemesi Gerekenler

Üçüncü olarak, Locke'un dini toleranssızlık argümanları görünüşte toleranssızlık suçunu işleyenlere değil kurbanlarına yöneliktir. O, insanları yok etmenin ya da onlara karşı suç işlemenin mantıksızlığı ile ilgilenmekte ve bunu mantıksal çerçevede çözümlenmeye çalışmaktadır. Onun asıl amacı sulh yargıçlarını/sivil yöneticileri ikna etmektir. Ancak Locke yapılan yanlışlara ilişkin çok az şey paylaşmaktadır. O, çağdaş liberallerin aksine cezalandırılanlara yönelik yapılan yanlışlardan pek bahsetmemektedir. Bu durum, Locke'un söylemlerinin eksik, yetersiz olduğunu ve çağdaş bakış açısıyla da uyumlu olmadığını göstermesi bakımından önemlidir (Mendus, 1989:27).

Bu bağlamda, Locke'un toleransa ilişkin açıklamalarının zorunlu olarak Hıristiyan bir bakış açısına sahip olduğunu ve onun inancını bir kenara bıraktığımız takdirde, açıklamalarının ahlaki bir hata üzerine kurulduğunu ve hatta mantıksız olduğunu düşünebileceğimizi ifade eden Mendus, Locke'un söylemlerinin ona yöneltilen eleştirilerin aksine daha derin anlamlara sahip olduğunu ifade eder (Mendus, 1989:148). Bu çerçevede, Locke'un tolerans savunusu, aslında bireylerin haklarının olumlu bir gerekçelendirmesi olmasına karşın açık bir biçimde mezhepçidir. O, bir yandan dini bir özgürlük hakkı savunurken öte taraftan Katoliklere ve Ateistlere bu hakkın tanınmaması gerektiğini savunur.

Locke'un kendisinin Protestan oluşu ve yaşadığı dönemde hem Fransa'da hem de Avrupa'nın bir çok bölgesinde Protestanların kovuşturmalara ve işkencelere maruz kalmaları, hem de yakın dostu Shaftesbury'nin Protestan oluşu, Locke'un Katoliklere tolerans gösterilmemesini savunmasının temel nedenlerinden biri olabilir. Kısacası, sivil yönetimin insanların ruhlarının kurtuluşu üzerinde herhangi bir egemenliğin olamayacağını savunan Locke'un tolerans gösterilmeyecek gruplar sınıflandırması, kendisine ait olan " Uygulaması insanın kendi elinde olmayan şeyleri kanunlar aracılığı ile uygulamaya çalışmanın saçma olduğunu, çünkü şunun veya bunun doğru olduğuna inanmak insanın kendi iradesine bağlı değildir" sözü ile çelişmektedir (Bury, 1959:97).

Locke, aslında, toleranssızlık ahlakının ne olduğunu sorgulayarak toleranssızlığın, zorbalığın mantıksızlığını ifşa etmeye çalışır. O, toleranssızlığının sonuçlarından öte toleranssızlığın ortaya çıkmasının nedenini araştırmaktadır (Mendus, 1989:28). O, toleranssızlığın neden yanlış olduğunu açıklamaktansa işin kolayına kaçıp onun neden mantıksız olduğunu dile getirmektedir (Mendus, 1989:149). Bu çerçevede, toleranssızlığa uğrayanların kişisel haklarının olduğunu göstermek yerine toleransın mantığını irdelemeye çalışan Locke'un dini tolerans anlayışının ya da dini özgürlük savunusunun sınırları olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Çünkü Locke, herhangi bir dinin, hangi inanışlara sahip olursa olsun, sivil çıkarlara ve devlete zarar vermemesi gerektiği düşüncesindedir ve bu hususta dört gruba tolerans gösterilmemesi gerektiğini savunur.

İlk olarak, Locke, sivil yöneticinin, sivillerin ve medeni toplumun devamını sağlayan ahlaki kurallara aykırı hareket eden hiçbir kimseye/topluluğa tolerans gösterilmemesi gerektiğini savunur (Locke, 1983:49). İkinci olarak, bu temel üzerinden hareket eden Locke, toplumun Tanrı'nın varlığını inkar edenlere (Ateistlere) tolerans göstermemesi gerektiğini ileri sürer. Ona göre, ahlakın temeli kabul edilen Tanrı'nın varlığını inkar eden hiçbir kilise ya da topluluğa

tolerans gösterilmemeli çünkü hiçbir topluluk, " Toplumun temellerini açıkça aşağılayan ve tüm insanlığın ortak yargılarını, öz çıkarlarını, barışını/huzurunu kısaca herşeylerini, kınadıklarından ötürü mahkum edilen ilkeleri /doktrinleri uygun bulacak ve öğretecek kadar deli divane" (Locke, 1983:49-50) değildir.

Locke'un 1667 yılında yayınladığı *Tolerans Üzeri'ne Bir Makale*'de ifade ettiği üzere, kişinin Tanrı'nın varlığına inanmama hakkı yoktur. Zira Tanrı'ya inanmayı her türlü ahlakiliğin temeli sayan Locke için, bundan yoksun olanlar toplum oluşturmamaya aciz ve tehlikeli kişilerdir. Spekülatif görüşlere ya da dinsel inançlara güç kullanmanın gereksizliğini savunan Locke, gerçeğin kendi başının çaresine bakabilecek kadar güçlü olduğunu ve herhangi bir sivil yöneticiye de ihtiyaç duymadığını savunur (Dunn, 2011:104). Locke için Tanrı'nın varlığının başlı başına çok değerli ve önemli olduğunu dile getiren Dunn, Locke'un Ateistlere tolerans gösterilmemesine ilişkin düşüncesinin kendi felsefesi ile tam bir uyum içerisinde (Dunn, 2011:104) olduğuna inanır. Çünkü Tanrı'ya inanmanın, " Her tür ahlakiliğin temeli" (Locke, 1989:39) sayan Locke için, Tanrı'nın varlığını inkâr edenler, herhangi bir ahlaki temele sahip olmayan ve bir toplum oluşturmamaya kadar aciz ve tehlikeli kişilerdir (Dunn, 2011:104).

Ancak günümüzde Ateistlere yönelik bir toleranssızlıktan genel itibariyle bahsedilmediği göz önüne alındığında ve onlara yönelik sınırlamaların ya da tehditlerin neredeyse tümüyle ortadan kalkmış olduğu varsayıldığında, Locke'un Hıristiyan inancına yönelik düşüncelerinin günümüzde artık geçerliliğini koruyamadığı ifade edilebilir. Bir bakıma, Locke'un çizdiği dar tolerans anlayışı günümüzde artık ihtiyaca cevap verememektedir. Çünkü o toleransı çok dar bir çerçevede ve özel bir alan içerisinde ele almıştır (Dunn, 2001:151). Dahası, Locke iki açıdan yanılmaktadır: İlk olarak, o, kendi düşüncelerini güvenli bir toplum kurmak adına sınırlandırmakta ve toleransı sadece din ile özellikle de Hıristiyanlıkla sınırlandırmaktadır. İkinci olarak, o, toleranssızlığın neden mantıksız olduğunu göstererekten aslında " toleransın neden yanlış olduğuna dair bir sürü kanıttan ötürü eleştirilmektedir" (Waldron, 1988:86). Her iki açıklama, Locke'un toleransa ilişkin iddialarının sınırlı ve özel olduğunu göstermektedir. Esasında Locke'un iddiaları, kendi döneminde devletin uygulamalarına ilişkin sorunlara değinmekte ve bu açıdan eksiktir.

Üçüncü olarak, daha gizli ve devlet için daha tehlikeli olabilecek diğer bir kötülüğün de, toplum çıkarlarıyla çelişen ve insanların sivil haklarını tehdit eden özel ayrıcalıkların insanlar tarafından hem kendileri hem de dindaşları için talep edilmeye başlandığında meydana geleceğini düşünen Locke, hiçbir topluluğun alenen " İnsanların sözlerini tutmalarının gereksiz olduğunu, hükümdarın farklı inanca sahip kişilerce tahttan indirilebileceğini ya da herşeyin hâkimiyetinin sadece kendilerine ait olduğunu" (Locke, 1983:49-50) dile getiremeyeceğini belirtir. Ayrıca Locke, devletin de bu konuda daha dikkatli davranması ve bu tür düşüncelere sahip insanlara tolerans göstermemesi gerektiğini savunur.

Dördüncü olarak, tolerans gösterilmemesi gereken bir başka grubun, devlet çatısı altında yaşayıp bir başka hükümdarın/yönetimin korumasına giren ve onun hizmetine fiilen teslim olanlar olduğunu ifade eden Locke, sivil yöneticinin kendi ülke sınırları içerisinde ne yabancı bir yargının kurulmasına boyun eğmesi (Locke, 1983:50) ne de kendi sivil yönetimine karşı herhangi bir organizasyonun oluşmasına müsaade etmesi gerektiğini dile getirir. Locke dini tolerans hakkının Katoliklere ve Ateistlere verilmesinden yana değildir¹². Ona göre, Katolikler,

¹²Abramson, Locke'un Katoliklere ve Ateistlere ek olarak, Müslümanlara da tolerans gösterilmemesini savunduğunu belirtir. Frederick Copleston, Abramson'un aksine, Locke'un Muhammedilerden (Müslümanları) bahsetse bile, açıkça özellikle Katolikleri kastettiğini bildirir. Ona göre, Locke, bu hususta,

yerel yönetim dışında farklı bir yönetime ya da yöneticiye (Papa'ya) bağlı olduklarından kamusal düzene ve toplumsal barışa aykırı hareket edebilirler. Bu durumda, kamu düzeni, toplumsal barış (huzur) zarar görebileceğinden onlara tolerans gösterilmemelidir. Bury'e göre, Locke'un Katoliklere tolerans gösterilmemesi gerektiğini ifade etmesindeki asıl neden, " Onların dini anlayışları değildir. O, Katolikleri, 'sapıkların olduğu bir ortamda imanın saklı kalamayacağını' ve 'afroz edilen kralların taç ve mülklerinden mahrum kalacaklarını' ifade etmelerinden, bir de onların yabancı bir gücün- Papanın- boyunduruğu altında" (Bury, 1959:96-97) olmalarından ötürü suçlamaktadır.

Bu çerçevede, bir yandan dini toleransı savunan öte taraftan Katoliklere tolerans gösterilmemesi gerektiğini düşünen Locke'a, bu söylemin kendi içerisinde tutarsız olduğu dile getirilmiş lakin kendisi bunun mantıksız olmadığını ifade etmiştir. Katoliklerin basit bir dini mezhep olmadığına inanan Locke, onların Papaya bağlı ve ona çalışan yabancı güçler olduklarını savunur (Locke, 1983:8). Onun için Katolikler, Roma kilisesinin güdümünde yaşayan dindarlardır. Onların asıl lideri sivil yönetimden öte Roma Kilisesi'nin bizzat kendisidir. Katoliklerin itaat ettikleri liderlerin İngiltere'ye karşı düşmanca tavırlar sergileyen ve onunla her an savaşmaya hazır kişiler olduklarına inanan Locke, Protestanların da her an Katoliklere karşı savaşmaya hazır bir şekilde kendilerini hazırlamaları gerektiğini düşünür (Woolhouse, 2011:194). Katoliklere tolerans gösterilmemesi gerektiği düşüncesinden asla vazgeçmeyen (Gough, 1989:60) Locke, insanlar üzerinde *tahakküm kurma* isteğinin sadece devletin değil aynı zamanda güçlü toplulukların da arzuladığı bir şey olduğu düşüncesindedir. Locke'a göre, dinsel amaçlar doğrultusunda masum nedenlerle bir araya gelen topluluklar zaman içerisinde güçlenmekte ve *devlet huzurunu tehdit eden bir kalabalığa* dönüşebilmektedirler. Locke, Quakerların artan sayılarının onların bu tür bir gruplaşma içerisinde girmelerine yeterince imkân sunduğu görüşündedir (Woolhouse, 2011:98). Locke'a göre, hiçbir ülke bu durum karşısında, kendisi dışında herhangi bir güce tabi olan, kendi emirlerine itaat etmeyen, inançlarına muhalefet eden ve dini özgürlük hakkı tanımayan bir topluluğa, tolerans göstermez ve göstermemelidir.

Dolayısıyla, Locke'a göre, bu, bir dini özgürlük sorunu değildir çünkü her hükümetin öncelikli görevi topraklarının savunulmasıdır (Cranston, 1961:9). Batuhan'da, " Ne kadar toleranslı olursa olsun, hiçbir toplum düzeninin, dayandığı ana-değerleri yıkmak isteyen bir sosyal-öğretiye göz yummayacağı" (Batuhan, 1959:11) düşüncesindedir.

Locke, toleranssızlığın pratik sonuçlarından öte onu destekleyen özel nedenlere vurgu yapmakta, *toleransı* tehlikeye atacak siyasi sonuçları olan uygulamalara tolerans gösterilmemesinden yana tavır sergilemektedir. Ona göre, Katolikler papaya, Ateistler ise hiçbir kimseye tabi olmadıklarından güvenilmezdirler. Onun Katoliklere ve Ateistlere toleranssızlık gösterilmesindeki ısrarının temel nedeni, aslında, her iki grubun yönetimin gözünde eşit derece güvenilmez olmalarından kaynaklanmaktadır. Böylelikle, Locke'un tolerans anlayışının neden-temelli olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. *Mektup* boyunca Locke'un temel kaygısı, Katolikler ve Ateistler dışında hiç kimsenin *dini nedenlerden ötürü* suçlanmaması gerektiği üzerinedir. Ancak

kendi vatandaşlarının Katoliklere yönelik eğiliminden bahseder. Bknz., Frederick Copleston, A History of Philosophy, Volume 5, Doubleday Publisher, USA, s. 122; Jeffrey Abramson, Minervanın Baykuşu Batı Siyasi Düşünce Tarihi, çev. İbrahim Yıldız, dipnot Yayınları, Ankara, 266. Ayrıca, Woolhouse, Locke'un tolerans gösterilmemesi gereken başka grupların da mevcut olduğu yollu sorulara tümüyle karşı çıkmaktadır. "Hizipçilerin ve isyankârların yuvası" olan toplulukların var olduğunu kabul eden Locke, bu insanların doğaları itibarıyla isyankâr olmadıklarını sadece gördükleri işkenceler neticesinde bu hale geldikleri düşüncesindedir. Woolhouse, a.g.e., s.272

Locke, toleranssızlığa neden olabilecek birçok diğer nedenlere karşı sessiz kalmaktadır. O, toleranssızlığı ağırlıklı olarak dini bağlamda ele aldığından onun tolerans anlayışı, toleranssızlığın siyasi ve ekonomik nedenlerine değinmemesinden ötürü eksiktir (Mendus, 1989 (b):36).

Locke, aslında, dini tolerans konusunda yeni şeyler ifade etmemektedir. Onun dile getirdikleri, çok önceleri, Nantes Fermanı ve Tolerans Antlaşmaları ile dile getirilmiştir. Onun tolerans anlayışının önemi, yeni şeyler, özgün fikirler ya da aşırı özgürlükçü bir yapı sunmasından öte kendi düşüncelerini düzenli, mantıklı sunması ve bunu felsefi bir zemine ustalıkla oturtabilmesinden kaynaklanmaktadır. Mektup'un, derli toplu oluşu, düşüncelerin sistematik bir biçimde ele alınışı ve bu düşüncelerin felsefi bir zemine oturtularak işlenmesi, onun söylemlerini ikna edici hale getirmiş ve zaman içerisinde destek bulmasına imkân tanımıştır. Ancak yine de, Locke'un Mektup'u kaleme aldığı dönemde tolerans savaşının tarihsel olarak son bulmuş olması, öncesinde dini tolerans tartışmalarının başlamış ve insanların kendi inançlarını yaşamalarına müsaade edilmiş olmasından ötürü, onun tolerans anlayışı yeni şeyler sunmamaktadır. Bu bağlamda, Şanlı Devrim (1682) sonrasında kaleme alınan Mektup'un dini tolerans tavsiyesi bir yenilikten öte sistematik bir bildiri niteliği taşımaktadır (Gough, 1983:73). Hatta Locke'un dini toleransı sadece Hıristiyanlık üzerinden işlemesi bizlere onun toleransa ilişkin görüşlerinin genele hitap etmediğini ve bu bakımdan onun *Mektup*'unun tamamlanmamış bir eser olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Bury'nin de ifade ettiği üzere, Locke'un tolerans anlayışının eleştirilecek yanlarının olduğu gibi, onun kurmaya çalıştığı tolerans anlayışı, tolerans ilkesinin gelişiminde büyük katkılar sağlaması ve bu ilkenin günümüzde onun tahayyül ettiği kadar daha uzaklara ulaşmasına katkıda bulunması bakımından değerlidir. Locke, seküler anlayışı benimseyerek, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasına katkıda bulunmuştur (Bury, 1959:98). Ancak *tolerans*, günümüzde, sadece küçük dozlarda sunulması gereken bir ilaç olarak görülmektedir.

Diğer bir deyişle, tolerans günümüzde genelde din, ırk, cinsellik ve ifade özgürlüğü bağlamında ele alınmaktadır. Bazı kesimlerde artan marjinalleşmeler, bazı kesimlerin istememesinden ötürü görmemezlikten gelmeye dönüşebilmektedir. Oysaki bu durum, toleranslı bir topluma ulaşmada büyük bir engeldir ve bu engelin bir an önce aşılması gerekmektedir. Zira toplum içerisinde tekbiçimcilik yani herkesin aynı şekilde davranması, aynı düşüncelere sahip olması mümkün değildir. Dolayısıyla, çeşitliliğe imkan tanımak ve herkesi olduğu gibi kabul etmek, insanları asimile etmek ya da ötekileştirmek yerine onlara tolerans göstermek, barışçıl bir topluma ulaşabilmek açısından önemlidir.

Nihayetinde, Batı'nın yıllardır kendi bünyesindekileri asimileştirmeye ve ötekileştirmeye yönelik çabası, onları kültürleriyle, inançlarıyla, davranışlarıyla, dinleri ve ahlaklarıyla oldukları gibi kabul etmeye çabalamaktansa kendine benzetmeye çabalaması günümüze kadar süren savaşların, mücadelelerin ve bunların neticesinde ortaya çıkan kan, gözyaşı, ölümlerin, yaralanmaların meydana gelmesine neden oldu. Oysaki, yapılması gereken şey, insanları asimile etmek, ötekileştirmek değil, herkesi eşit kabul etmek, kendinden görmediği insanlara toleranslı davranmaktır. Diğer bir deyişle, herkese, herşeye rağmen hakketiklerini teslim etmek, onları herşeyleriyle (kültürleriyle, dinleriyle, yaşam biçimleriyle) oldukları gibi kabullenmeye çalışmak uygar bir toplum olabilmenin gerekliliğidir. Aksi takdirde toplumsal barış ya da huzurun tesis edilmesi mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla hayat tecrübemize dayanarak şunu rahatlıkla ifade edebiliriz, adil ve barışçıl bir topluma ulaşmak, ancak ve

ancak toleransın insanlar arasında yer edindiği, herkesin birbirine saygı duyduğu ve çeşitliliğin hakim olduğu bir toplumsal anlayışla mümkündür.

KAYNAKLAR

- Atalay, H. (1999). *İngilizce- Türkçe Sözlük*, C.II. İstanbul:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Batuhan, H. (1959). *Batıda Tolerans*. İstanbul: Anıl Yayınevi
- Batuhan, H. (2007). *Semiyotik, Fanatizm ve Tolerans*. T. Yörükân (ed.). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Bernasconi, R. (2011). *İrk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede İrk ve İrkçilik* (Z. Direk, haz.). İstanbul:Metis Yayınları.
- Bourne, H.R. (1991). *The Life of John Locke. Scholar's Choice Edition*, vol. 2. Bristol: Thoemmes Press.
- Bunnin, N. ve Yu, J. (2004). *The Blackwell Dictionary of Philosophy*. USA: Blackwell Publishing.
- Bury, B. (1959). *Fikir ve Söz Hürriyeti* (A. Başman, ter.). İstanbul:Remzi Kitabevi.
- Cholakov, P. (1991). The role of rationality in the formulation of and compliance with the principles of justice. *Balkan Journal of Philosophy*, 7 (2), 187-194.
- Cohen, A. J. (2014). *Toleration*. USA: Polity Press.
- Cranston, M. (1961). *John Locke*. Great Britain: Green & Co.
- Çetin, İ. (1995). *John Locke'da Tanrı Anlayışı*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Dunn, J. (2011). *John Locke*, (H. Gür, çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Dunn, J. (2001). *John Locke: Güvene Dayanan Siyaset* (M. Kıratlı, ed.). Siyasal Düşüncelerin Temelleri. Brian Redhead (der.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Fraser, A. C. (1890). *Locke*. London: William Blackwood and Sons.
- Glare, P. G. (Ed.) (1968). *Oxford Latin Dictionary*. Clarendon: Oxford University Press.
- Gough, J. W (1991). *The Development of Locke's Belief in Toleration*. John Locke A Letter Concerning Toleration In Focus. Horton, J.; Mendus, S (ed.). USA: Routledge.
- Goldie, M. (Ed.) (2010). *John Locke, A Letter concerning Toleration and Other Writings, edited and with an Introduction*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Gough, J.W. (1991). The Development of John Locke's Belief in Toleration. *John Locke: A Letter Concerning Toleration in Focus*, John Horton and Susan Mendus (ed.). Lonlon: Routledge.
- Hançerlioğlu, O. (1977). *Felsefe Ansiklopedisi*, C. 2. Ankara:Remzi Kitabevi
- Horowitz, M. C. (2004). *New Dictionary of the History of Ideas*. Vol. 6. Charles Scribners Sons.
- King, P. (1967). *Toleration*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Küyel, M. T. (1996). Ferdi Hürriyet ve Hoşgörünün Felsefi Boyutu. *Erdem Dergisi*, C.8 (22).

- Locke, J. (1983). John Locke , A Letter Concerning Toleration In Focus. Mendus, S; Horton, J. (ed.). USA: Routledge.
- Locke, J. (1992). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, (V. Hacıkadiroğlu, çev.). İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Locke, J. (2014). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, (F. Bakırcı, çev.). Ankara: Ebabil Yayınları.
- Mendus, S. (1991). *Locke: Toleration, Morality and Rationality*. John Locke A Letter Concerning Toleration in Focus. Horton, J.; Mendus, S (ed.). USA: Routledge.
- Mendus, S.; Edwards, D. (1987) (ed.) *On Toleration*. Introduction, Susan Mendus. USA: Clarendon Press.
- Mendus, S; Horton, J. (1983) (ed.). *John Locke , A Letter Concerning Toleration In Focus*. USA: Routledge.
- Mendus, S. (1989). *Toleration and the limits of liberalism*. USA: Atlantic Highlands: Humanities Press International, Inc.
- Mendus, S. (Ed.) (2000). *The Politics of Toleration In Modern Life*. Durham: Duke University Press.
- Nicholson, P. (1985). Toleration As a Moral Ideal. Aspect of Toleration, Horton, J.; Mendus, S. (ed.). USA: Methuen & Co.
- Sarıkavak, K. (2013). The Thought of Tolerance in West and Musamaha in East. 4-5 October 2012 (495-504). Baku: Baku International Forum,
- Şener, H. (2014). *John Locke ve David Hume: Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. İstanbul:Ötüken Yayınları.
- Thomson, G. (2001). *On Locke*. USA: Wadsworth.
- Thomson, D. (2000). *Siyasi Düşünce Tarihi* (A. Y. Aydoğan, çev.). Üçüncü Baskı. İstanbul: Şule Yayınları.
- Toku, N. (2003). *John Locke ve Siyaset Felsefesi*. Ankara:Liberte Yayınları
- Vernam, J. R. (1879). *Cassell's Latin Dictionary*. Cassell:Company
- Waldron, J. (1988). *Locke, Toleration and The Rationality of Persecution*. Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspective. Susan Mendus (ed.). USA: Cambridge University Press.
- Woolhouse, R. (2011). *John Locke*, (A. Terzi, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.